

Yngve Carlsson
og Knut Onsager

Trekk ved historien i bykommunene i Østfold og Buskerud

NOTAT
2005:130

Tittel: **Trekk ved historien i bykommunene i Østfold og Buskerud**

Forfatter: Yngve Carlsson og Knut Onsager

NIBR-notat: 2005:130

ISSN: 0809-6929
ISBN: 82-7071-579-4

Prosjektnummer: O-2326
Prosjektnavn: Byenes attraktivitet
Prosjektleder: Guri Mette Vestby

Referat: Notatet inneholder en gjennomgang av særtrekk ved den historiske utvikling ved Østfoldbyene Askim, Fredrikstad, Halden, Moss, Mysen og Sarpsborg, samt Buskerudbyene Drammen, Hokksund, Hønefoss og Kongsberg. Den næringsmessige utvikling ilegges mest vekt, men notatet behandler også andre historiske forhold som har betydning for byenes særpreg og image i dag.

Dato: November 2005

Antall sider: 42

Utgiver: Norsk institutt for by- og regionforskning
Sinsenvn. 47 B, Postboks 44 Blindern
0313 OSLO

Vår hjemmeside: Telefon: 22 95 88 00
Telefaks: 22 22 37 02
E-post: nibr@nibr.no
<http://www.nibr.no>

Org. nr. NO 970205284 MVA

© NIBR 2005

Forord

Dette notatet er del av underlagsmaterialet til rapporten ”Byenes attraktivitet – byutvikling for profilering og markedsføring” (NIBR-rapport 2005:13) som omfatter de 10 bykommunene i Østfold og Buskerud. Prosjektet er initiert og finansiert av Østfold og Buskerud fylkeskommuner. Foranledningen er at de to fylkene med sine bykommuner siden 2003 har deltatt i Interreg-prosjektet ”Metropolitan Areas +” (MA+). Byene i hovedstadens omland ønsker å øke sin attraktivitet og tiltrekning overfor næringsetablering, bosetting og turisme. Det er mange ulike dimensjoner ved byutvikling som har betydning i denne sammenheng, og NIBR har fremskaffet data om en rekke relevante tema. I alt er det laget 9 temanotater av underlagsmaterialet til rapporten (se egen oversikt). Notatene inneholder datagrunnlaget innen de enkelte temaområdene, mens rapporten fra prosjektet forsøker å se temaene i sammenheng, og sette dem inn i et videre perspektiv for byutvikling, imagebygging, profilering og markedsføring. Rapporten inneholder dessuten byprofiler for hver av byene basert på data om fakta og forestillinger.

Samlet gir materialet innsikt i både fellestrekk ved byene og særtrekk ved hver by. Intensjonen er at dette skal kunne brukes i den interne byutviklingen, i det strategiske samarbeidet byene imellom og i den eksterne profileringen. Positive faktorer og kvaliteter kan forsterkes og utvikles, negative forhold kan endres eller reduseres, feilaktige inntrykk kan korrigeres, og underkommuniserte særtrekk og kvaliteter kan gis oppmerksomhet. Flere av disse byene er i gang med profileringsprosjekter, markedsføringskampanjer og såkalte omdømme-prosjekter, mens andre står på startstreken.

NIBR har arbeidet med dette forskningsprosjektet i perioden mai – oktober 2005 og har hatt jevnlig møter med prosjektets referansegruppe samt presentert materiale for byene og fylkeskommunene på en formidlingskonferanse i september. Vi takker referansegruppa for godt samarbeid i prosjektperioden; Terje Pettersen, Østfold fylkeskommune, Sigurd Fjose, Buskerud fylkeskommune, Arthur Wøhni, Drammen kommune og Per Erik Simonsen, Fredrikstad kommune.

Dette notatet er skrevet av Yngve Carlsson (ynvec@online.no) og Knut Onsager (knut.onsager@nibr.no). Forsker Guri Mette Vestby har vært prosjektleder og har skrevet hovedrapporten. Arbeidet inngår i NIBR's tverrfaglige satsing på stedsforskning (www.stedsforskning.no).

NIBR, november 2005

Ove Langeland
forskningsjef

Innhold

Forord	1
Figuroversikt.....	3
Samlet oversikt over rapportering fra ”Byenes attraktivitet”	4
Metode	5
Del 1 – Trekk ved historien til bykommunene i Buskerud Ved Yngve Carlsson.....	6
1 Drammen.....	7
2 Høksund – fra trafikk-knutepunkt via ”ikke-sted” til by.....	10
3 Kongsberg	14
4 Hønefoss.....	17
Referanser.....	21
Del 2 – Trekk ved historien til bykommunene i Østfold Av Knut Onsager	22
5 Østfoldbyene – historikk og utviklingstrekk.....	23
5.1 Generelt	23
5.2 Halden - fra industriby til høyteknologiby i grenseland.....	24
5.3 Fredrikstad - fra industriby til helse-, kultur- og kreativ by	28
5.4 Sarpsborg – fra tradisjonell til modernisert industriby.....	30
5.5 Askim og Mysen – fra industri- og stasjonsbyer til handelsbyer og pendlingsamfunn	33
5.6 Moss – fra industriby til teknologi- og kulturby – og/eller soveby for hovedstaden.....	36
5.7 Oppsummering – noen likheter og ulikheter	38
Referanser	40

Figuroversikt

Figur 5.1 Industrielt miljø som vokste fram i Østfoldområdet mellom 1870-1970.....24

Samlet oversikt over rapportering fra ”Byenes attraktivitet”

NIBR-rapport 2005:13

Byenes attraktivitet –byutvikling som grunnlag for profilering og markedsføring

Av Guri Mette Vestby (red.)

Disse notatene utgjør underlagsmaterialet fra prosjektet:

NIBR-notat 2005:124

Bosetting og flytting i etableringsfasen for bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Kjetil Sørлие

NIBR-notat 2005:125

Næringsliv i bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Frants Gundersen

NIBR-notat 2005:126

Handels- og servicestatistikk for bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Vidar Vanberg

NIBR-notat 2005: 123

Bærekraftbarometre for bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Vibeke Nenseth

NIBR-notat 2005:127

Utenforståendes bilder av bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Ragnhild Skogheim

NIBR-notat 2005:128

De fysiske bysentrum i bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Jon Guttu i samarbeid med Heidi Bergsli

NIBR-notat 2005:129

Selvpresentasjoner på nettstedene av bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Heidi Bergsli

NIBR-notat 2005:130

Trekk ved historien til bykommunene i Østfold og Buskerud

Av Yngve Carlsson og Knut Onsager

NIBR-notat 2005:131

Metoder i strategisk byutvikling og stedsprofilering

Av Guri Mette Vestby, Vidar Vanberg, Heidi Bergsli og Per Gunnar Røe

NIBR-notat: 2005:130

Metode

Som en del av underlagsmaterialet har vi sett på historien til disse byene, med særlig fokus på næringslivshistorien. Historien legger føringer for dagens næringsliv og for stedenes særpreg og image. Materialet er fremskaffet gjennom litteraturstudier og ved bruk av ulike skriftlige kilder.

Materialet fra de to fylkene er relativt forskjellig i sin karakter, det grunner blant annet i at Onsager har hatt ulike næringslivsprosjekter i Østfold, og har kunnet trekke veksler på stoff fra disse.

Del 1 – Trekk ved historien til bykommunene i Buskerud

Ved Yngve Carlsson

1 Drammen

Drammen vokste fram der hvor elva møter fjorden som et bindeledd mellom et skogrikt oppland og trelastmarkedet i Europa (Sellæg 1997:9). Allerede fra 1400-tallet var det en stor etterspørsel etter bjelker og trelast ute i Europa. Oppover i bygdene langs Drammensvassdraget bygget bøndene oppgangssager, og bearbeidet trevirke ble fløtet ned til elvemunningen. Her vokste det på 15- og 1600-tallet gradvis fram to bysamfunn – Strømsø på sydsiden av elva og Brakarnes på nordsiden.

På midten av 1600-tallet hadde de to ladestedene Strømsø og Brakarnes til sammen 2400 innbyggere. Selv om de samlet utgjorde den viktigste havna og handelssted på Østlandet, var Brakarnes underlagt Christiania og Strømsøsiden lå under Tønsberg. I 1715 fikk de begrensede kjøpstadsrettigheter. Det var først i 1811 at de to kjøpstedene ble slått sammen til Drammen. Byen hadde da også utviklet seg til en handelsplass hvor folk fra hele Buskerud og store deler av Oppland kom for å selge og kjøpe varer.

Midt på atten-hundretallet (1845) hadde Drammen 8376 innbyggere hvorav over halvparten hadde sitt utkomme fra handelsvirksomhet, lasse- og lossearbeid og sjøfart (Sellæg 1997:53). Så satte industrialiseringen inn. Etableringen av dampmaskiner gjorde det mulig å fløte tømmeret til utskipningsstedet, og skjære det der. Arbeidskraften ble rekruttert fra de omliggende bygder. På samme måte som Fredrikstad ble Drammen en "plankeby" med et stort industriarbeiderproletariat. I årene fra 1845 til 1900 ble befolkningen nesten tredoblet til 23.000 innbyggere.

Rett etter århundreskiftet satte neste omdreining i industrialiseringen inn. I 1903 kom elektrisiteten til Drammen noe som ga helt nye muligheter for papirproduksjon. Til sammen en cellulosefabrikk og ni papirfabrikker vokste fram langs elvebredden – noen av dem svært sentrumsnært på Strømsøsiden¹. Drammen ble landets største papirprodusent, og fabrikkene ble en visuelt viktig del av bybildet. Byen fikk også en rekke større produksjonsbedrifter knyttet til elektrisitetsforsyningen, og et stort verksted for jernbanen. Drammen var en stor industriby, og totalt landets femte største by etter hovedstaden, Bergen, Trondheim og Stavanger. På grunn av den store industriarbeiderbefolkningen hadde selvsagt Arbeiderpartiet den politiske dominans i byen.

Denne industristrukturen hadde byen helt fram til 1970-80-tallet.

På slutten av 1960-tallet var det vanskelig å få norsk arbeidskraft til å bekle de etter hvert lavt lønnede skiftjobbene i papirindustrien og i annen industrivirksomhet. Arbeidskraft ble i første omgang rekruttert direkte fra Tyrkia, og etter hvert også fra andre land i den tredje verden. Drammen ble gradvis en flerkulturell by, og er i dag den kommunen nest etter Oslo som har flest innvandrere/flyktninger. Ca. 14 prosent (ca. 8000 innb.) av byens 57000 innbyggere har ikke-vestlig bakgrunn. Nesten hele den befolkningsvekst byen har

¹ Tre av disse fabrikkene lå i Skoger kommune (på Gulskogen) og en i Lier kommune (på dagens Åssiden). Datidens kommunegrenser gikk kun 1-2 km. fra Drammens sentrum.

hatt siden 1970 skyldes tilflytting av innvandrere og flyktninger fra ikke-vestlige land. Dette stiller byen overfor mange utfordringer, samtidig som det bidrar til å gjøre Drammen til en mangfoldig og spennende by. Dette er noe som i dag aktivt brukes i byens "imagebygging".

Fra 1970 til ca. 1985 forsvant det meste av papirindustrien i Drammen. Kun en papirfabrikk overlevde. I samme periode og senere gjennom 1990-tallet har flere andre mellomstore industribedrifter med fra 200- ca. 1000 arbeidsplasser enten blitt lagt ned eller de har sterkt redusert sin virksomhet. Siden byen ikke var avhengig av noen hjørnesteinsbedrift, var de negative sysselsettingsmessige konsekvensene av omstillingen fra tradisjonell industri til annen virksomhet begrenset. De tidligere industriarbeiderne fant arbeid innen ekspanderende logistikkvirksomhet (lager, grossist, import og transport), i enkel reparasjonsvirksomhet og i andre servicenæringer.

De estetiske og miljømessige konsekvensene av avindustrialiseringen ble store. Det positive var at utslippene fra papirindustrien til Drammenselva ble sterkt redusert.

Det negative var at mange av de nye virksomhetene innen logistikkvirksomhet førte enda mer trafikk inn i et trafikk-knutepunkt som allerede var sterkt belastet av både gjennomgangstrafikk og en betydelig interntrafikk. Ny virksomhet i gamle og dårlig vedlikeholdte industribygg, samt i nye stålbygg ved innfartsveiene, bidro ikke å forskjønne byen. Deler av boligbebyggelsen langs enkelte av gjennomfartsveiene i byen var dessuten dårlig vedlikeholdt, noe som nok har bidratt til at gjennomreisende i kø gjennom byen har blitt sittende igjen med et inntrykk av en slitt og "lurvet by".

Et estetisk og imagemessig hamskifte

I løpet av de siste 15 årene er det gradvis gjennomført betydelige forbedringer i Drammens miljøproblemer. På begynnelsen av 1990-tallet ble kloakkutslippene til Drammenselva rensert i et statlig/kommunalt spleiselag gjennom Miljøpakke Drammen. Langs elvebreddene ble det anlagt parker og gangveier, et arbeid som fortsatt pågår. Det som tidligere ble kalt "Norges største kloakk" har fått en betydelig verdi som rekreasjonsområde og elvebreddene har etter hvert blitt svært attraktive for boligbygging. I løpet av de siste tre-fire årene er det skjedd betydelige forbedringer gjennom den såkalte Veipakke Drammen hvor mye av gjennomfartstrafikken er ledet inn i tunneler i ås-sidene på begge sider av byen. Trafikken gjennom sentrum er redusert, og kommunen har brukt store beløp for å gjøre Bragernes Torg til et mer attraktivt byrom og møtested for ulike grupper i befolkningen. I løpet av de siste par-tre årene er det igangsatt flere store byggeprosjekter i sentrumsnære områder, enten ved de gamle trafikkårene som nå har en betydelig lavere trafikkbelastning enn tidligere, eller på tidligere industriområder, lagertomter eller brakkområder. I skrivende stund (sommeren 2005) preges byen av en bygge-boom hvor en rekke leilighetskomplekser og offentlige bygninger (bl.a. hovedkontor for Husbanken og et nytt høgskolesenter) er i ferd med å reise seg. Et fellestrekk ved de fleste prosjektene er en høy kvalitet i formgivning og materialbruk.

Drammen er i ferd med å gjennomføre et estetisk hamskifte. Innbyggerne ser ved selvsyn at byen endres fra måned til måned. Innbyggernes stedsfølelse er bedret, noe som blant annet vises gjennom et enormt oppmøte under World Cup i skisprint hvor byens innbyggere tre år på rad har gjenskapt folkelivet fra OL på Lillehammer gjennom å møte opp i titusentalls på Bragernes Torg. Her hyller ikke bare Drammenserne idrettsheltene, de feirer i minst like stor grad seg selv og sin økte stolthet over byen.

De store miljømessige endringer som har skjedd i Drammen de siste årene har fått mye oppmerksomhet i fagkretser. I 2003 fikk Drammen Miljøverndepartementets

Bymiljøpris. I 2004 fikk den Vakre Vegers Pris, og i 2005 ble Bragernes Torg kåret til det beste uterommet i landet.

Et interessant spørsmål vil være om de forbedringer som er gjennomført, sammen med Drammensernes økte stolthet over byen, vil bedre byens omdømme utad. Eventuelt hvor lang tid vil det ta før det alminnelige publikum legger merke til det som det informerte publikum har lagt merke til (jf. de nevnte prisene). Hvor lenge vil et negativt omdømme henge ved – som et slags kulturelt etterslep?

2 Hokksund – fra trafikk-knutepunkt via ”ikke-sted” til by

I og med at tettsteder over en viss størrelse og med visse kjennetegn selv kan vedta å kalle seg by, har en rekke norske tettsteder fått bystatus de senere år. Et av disse er Hokksund (8000 innb.) kommunesenter i Øvre Eiker kommune (15.600 innb.)

Trafikk-knutepunkt og gradvis et industristed

Navnet Hokksund kommer av Haugsund som er avledet av gårdsnavnet Haug som lå på en *morenehaug* og *sund* i betydningen fergested. Sundet var strategisk plassert omtrent midtveis mellom havna i Drammen og Kongsberg. For å skipe ut sølvet fra Kongsberg ble landets første kjørevei anlagt fra Kongsberg til Haugsund i årene 1624 til 1630. Der kunne det lastes over på små båter og prammer og fraktes ned den farbare Drammenselva til havna. På østsiden av sundet vokste det fram en landsby etter mellomeuropeisk mønster med håndverksbedrifter, salsgboder, spise- og skjenkesteder. Husene lå tett ut mot gata, og på baksiden var det en smal parsell med plass for uthus, noen dyr og dyrkingsareal (Guttu, Hoen og Vaskinn 1992:21). Deler av bebyggelsen står der fortsatt i dag.

Den første industribedriften på stedet var Nøstetangen Glassverk, landets første glassverk, som var i drift i årene fra 1741 og ca. 25 år framover. Bedriften skapte virksomhet og liv også på vestsiden av elva. Mangel på trekull i området rundt Hokksund, medførte at produksjonen ble flyttet fra Hokksund til Hurdal i 1777.

Etter åpningen av Randsfjordsbanen i 1866, og noen år senere med en sidelinje til Kongsberg, ble Hokksund et jernbaneknutepunkt. Rundt jernbanestasjonen på vestsiden av elva vokste stasjonsbyen fram. I perioden 1870 til 1930 skjedde det også en etablering av nye industribedrifter. Dette var bedrifter som Hellefoss tresliperi, Eiker jernstøperi, Hokksund Meieri, Eiker Dampsag. I 1900 bodde det 569 mennesker på stedet.

I løpet av noen ti-år midt på 1900-tallet flyttet de fleste offentlige funksjoner over til vestssiden av elva. Ei ny betongbru over elva i 1958 kombinert med en stadig økende biltrafikk førte til at jernbanen gradvis mistet sin betydning for tettstedet. Tettstedsutviklingen skjedde nå langs Brugata (riksveien) slik at den nye Hokksund på vestsiden av elva fikk to tyngdepunkter – et ved stasjonen og et ved Brugata. Mellom disse var det relativt glissent med bebyggelse – med eplehager og annet dyrkingsareale langs fortauene.

På 1960- og 1970-tallet skjedde den en betydelig vekst rundt Hokksund. Stedet vokser utover til et arealkrevende ”spredt-sted” med boligområder i både øst, vest og syd. Tettstedets sentrum var også delt i tre deler – den gamle historiske bebyggelsen i Gamle Hokksund på østsiden av elva, området rundt stasjonen og langs Brugata. Godt utenfor tettstedet ble det etablert en rekke små og mellomstore industribedrifter på nye industriområder. Blant de største og mest kjente bedriftene er OSO Hotwater, Norsk

Kabelfabrikk og Ring Teigen (bilopphuggeri/metallgjenvinning). Rett utenfor sentrum er det fortsatt drift i papirfabrikken ved Hellefossen. Mens Vestfossen, ca, fem km. vest for Hokksund nesten opphørte som industristed gjennom nedleggelse av den store Vestfos Cellulose og papirfabrikk i 1970, ble Hokksund et tydeligere industristed gjennom nyetableringer på slettene i rundt tettstedet. Men selve tettstedet fikk ikke noe visuelt industripreg siden mesteparten av industrien ble etablert godt utenfor sentrum.

Trafikkbelastet "ikke-sted"

Bilen kom til å sette et stadig tydelig preg på stedet, særlig i Brugata som nå var blitt en del av riksveien mellom Drammen og Kongsberg. På 70-og 80-tallet ble tettstedet nesten kvalt av biltrafikken. Bygningene langs hovedveien framsto som skitne og bygningsstrukturen var rotete med bygninger av ulik størrelse. Ingen av de gjennomreisende så noe til det idylliske sentrumsområdet nedover Stasjonsgata med småhus, gater og plassdannelse. Hokksund viste vrangside til de tilreisende. I sin bok om steder og "ikke-steder" i Norge kommer sosiologene Andres Hompland og Ivar Frønes i 1985 med følgende karakteristik:

Et annet av Østlandsregionens ledende ikke-steder er Hokksund. I årevis har man kjørt gjennom Hokksund uten å oppdage det, selv om man har rykket til ved Kina-restauranten i svingen. Etter hvert har vi jo fått vite at Julie Ege er blitt kulturpersonlighet i Hokksund, men det er ikke nok til å gjøre Hokksund til et sted. År etter år vinner Hokksund norgesmesterskapet i skistafett, men det er jo ingen som forbinder med et sted. Hokksund er en skiklubb, ikke et sted.

Fra "ikke-sted" til stigmatisert tettsted

En åtte-ti år etter Frønes og Homplands karakterstikk utviklet det seg et nynazistisk ungdomsmiljø i Hokksund rundt en markert lokal ledefigur. Sommeren 1995 ble det arrangert en nynazistisk konsert rett utenfor Hokksund, noe som gjorde Hokksund til toppnyhet i alle riksavisene, alle de nasjonale radiokanalene, i Dagsrevyen og TV-2 nyhetene (Carlsson og Bjørge 1999). Navnet Hokksund og nynazisme ble koblet sammen i de fleste nyhetsoppslagene. Deretter ble stedet gjenstand for flere "dagens derpå-reportasjer" hvor dybdejournalistene skulle prøve å forklare hvorfor dette kunne skje her. Det bilde som ble tegnet av sted og befolkning var ikke positivt. Både høsten 1995 og i løpet av 1996 skjedde det episoder som fikk stor plass i riksdekkende media. I ett tilfelle var både stedsnavnet og bildebruken fra Hokksund, til tross for at episoden skjedde i Skotselv – nord i kommunen. En kritisk kronikk av NRK's Bjørn Hansen med utgangspunkt i denne Skotselvepisoden ble tatt svært ille opp lokalt:

Vi i Hokksund fortjener ikke at noen på sviktende grunnlag skal lage en verkebyll for oss, tordner [den tidligere Stortingsmannen] Johan Buttedal.....

Det er like ille å mobbe ei hel bygd som et enkelt menneske, slår forfatteren Anders Bye fast. Han er lei av at utenforstående skal se på Hokksund som noe rart. (Fra en oppfølgingsartikkel i Dagbladet den 13/1-1997).

Til og med i nyhetsoppslag som ikke hadde noe med nazisme eller rasisme å gjøre, ble koblingen Hokksund og nasizme gjentatt. En "gladhistorie" i Aftenposten (18/6-96) med overskriften "Helgefylla er borte fra Hokksund" innledes slik:

Utekontakt Ronald Pedersen i Øvre Eiker, kommunen som er mest kjent for sine nynazister, har virkelig en solskinnshistorie å fortelle.....

Et annet eksempel er Synnøve Svabø i underholdningsprogrammet Baluba på NRK TV (17/4-98). Hun skaper liv og røre for en gruppe pensjonister gjennom å roulettespill. Premien er: En bok om "Hokksund under nazismen". Hokksund overtok plassen fra Brumunddal som et nasjonalt mobbeobjekt. Det var ikke stedets fysiske kvaliteter som sto i fokus, men lokalbefolkningens moralske kvaliteter.

Kampen for å renske stedet

Det er lagt ned en betydelig innsats for å gjøre noe med Hokksunds "nazi-image". Det er gjennomført en bred mobilisering fra både sivilsamfunn og kommune for å stoppe rekrutteringen til det lokale nynazistiske miljøet gjennom et langsiktig arbeid for toleranse og demokrati. Samtidig har den profilert seg som en nasjonal foregangskommune for å bygge opp det lokale demokratiet og fremme dialog med innbyggerne på flere ulike arenaer. Ordfører i kommunen har personlig engasjert seg sterkt i å holde leder av den nynazistiske organisasjonen Vigrid, Tore Tvedt ute av kommunen, samt forhindre at to kriminelt belastede motorsykelgrupper etablerer seg lokalt. Også på disse områdene har Øvre Eiker vært en nasjonal foregangskommune hvor den har fått mye fagnad i innvidde kretser. I mars 2003 fikk Øvre Eiker kommune den nasjonale "Det nytter-prisen" – for blant annet sitt arbeid mot nynazisme og rasisme. Dette er en utmerkelse som henger meget høyt i "kommune-Norge". Spørsmålet er i hvilken grad "det vanlige publikum" utenfor kommunen har fått dette med seg, eller om et gammelt dårlig rykte fortsatt henger ved.

Det er også gjennomført et betydelig stedsutviklingsprosjekt, med stor innsats fra både kommune, vegmyndigheter og Miljøverndepartementet for å gjøre Hokksund sentrum til et mer attraktivt. Stasjonsgata er blitt ei trivelig og estetisk opprustet handlegate hvor bilene må bevege seg på de myke trafikkanters premisser. Hokksund framstår som en trivelig småby for den som bruker den.

Men er Hokksund en by?

Det var Øvre Eiker kommune som selv utpekte Hokksund til by høsten 2001. Dette er en betegnelse ikke alle er fortrolig med. Redaktøren i lokalavisa Bygdeposten stiller følgende spørsmål 7/5 2005 – etter tre og et halvt år med bystatus:

Som lokalavis skal vi være patriotiske. Vi skal i stor grad støtte opp om initiativ som kan bidra til å utvikle området hvor vi bor. Men vi skal også være skeptiske og kritiske - og vi er privilegerte nok til å få lov til å være etterpåkloke. Derfor tør vi spørre: Hvorfor ble Hokksund by?

Tre og et halvt år senere ser vi ikke snurten av en by i Hokksund. Vi ser et tettsted som kjemper innbitt for å få togene til å stoppe, og en handelsnæring som er dypt bekymret over shoppinglekkasje til store sentre og de virkelige byene

Lederartikkelens tiller flere spørsmål og problemstillinger når det gjelder Hokksunds utvikling og status. Han avslutter slik:

For Hokksund er en koselig plass ved Drammenselva, med verdifulle kvaliteter og potensial for utvikling. Innbyggerne har flere grunner til å være stolte av tettstedet sitt, og de har utfordringer som må løses.

Men by? Spar oss.

Derimot er rottene temmelig sikre på at det dreier seg om en by:

Urbant på bygdene

«Torsdag morgen ble flere rotter observert av en kunde som var på vei inn i en matvareforretning i Hokksund. Lignende observasjoner har beboere i samme område hatt tidligere. Kommunelegen i Øvre Eiker sier man er klar over situasjonen og at det ikke er grunn til bekymring - rotter er et varig byproblem.» (*Bygdeposten rapporterer om forholdene i Hokksund, som fikk bystatus for vel ett år siden. Omtalt i: Tidsskrift for Den Norske legeforening nr. 9-2003. I kommentaren "På tampen".*)

3 Kongsberg

Kongsberg har spilt en sentral rolle i norsk bergverks- og industrihistorie. Mens flere av de andre byenes grunnleggelse og vekst har sammenheng med foredling av trevirke, skyldes Kongsbergs grunnleggelse og utvikling i første omgang rike sølvforekomster i fjellet, og senere en avansert industri med våpenproduksjon som utgangspunkt. Kongsberg er i dag et av landets absolutt viktigste høyteknologiske miljøer.

Fra sølvverk til våpenproduksjon og høyteknologiske sivile produkter

Byen ble grunnlagt av Christian 4. i 1624, året etter at det ble funnet sølv i fjellet. På meget kort tid vokste det fram et by- og bergverkssamfunn. Midt på 1700-tallet var sølvverket Norges største bedrift med 4200 arbeidere på det meste. Med sine 10.000 innbyggere var Kongsberg landets nest største by etter Bergen. Byen var det kulturelle og kunnskapsmessige tyngdepunktet på Østlandet. Kongsberg kirke fra 1761 ble et viktig symbol på byens betydning. Med hele 2400 sitteplasser er den landets største barokk-kirke. I 1757 ble Bergseminaret, Norges første vitenskaplige lærested, etablert med undervisning i mineralogi, kjemi og bergvitenskap. I 1811 ble Kongsberg utpekt til universitetsbyen i Norge av kong Fredrik 6, men etter stort påtrykk fra stiftsamtmannen og biskopen i Akershus ble denne beslutningen omgjort i 1812 og universitetet ble lagt til Christiania. Etableringen av "Vaapenfabrikken" i 1814 fungerte som et plaster på såret. Denne etableringen kunne samtidig erstatte noen av de arbeidsplassene som hadde gått tapt i gruvevirksomheten som ved inngangen til 1800-tallet var sterkt redusert fra noen ti-år tidligere.

Kongsberg Våpenfabrikk utviklet seg til å bli byens hjørnesteinsbedrift. Produksjonen av våpen, herunder det verdenskjente Krag-Jørgensen geværet, forutsatte presisjon, håndverksmessig dyktighet og derved fagarbeiderkompetanse. Antall ansatte var oppe i ca. 800 på slutten av første verdenskrig. Ved siden av geværer, mitraljøser og kanoner, startet bedriften i 1920-årene en stor sivil produksjon av verktøy, sagblad, hvalkanoner, sykler, gearkasser og drivakslar til biler. Fra midten av 1950-tallet skjedde det en teknologisk revitalisering av bedriften som ledd i en bevisst politisk strategi for å skape en høyteknologisk industri i Norge. Ressursene kom både fra NATO og norske myndigheter. Statsbedriften var et nasjonalt industripolitisk organ og et lokomotiv i den teknologiske utvikling av norsk verkstedindustri. Bedriften ble sterkt vevd inn i ulike sider ved norsk politikk, og virksomheten ble i betydelig grad avhengig av politiske beslutninger. Samtidig bidro denne koblingen til å gjøre bedriften mindre sårbar i konkurransen med andre. Store midler ble brukt på innovasjon og på å ligge i forkant av den teknologiske utvikling, uten strenge krav til inntjening på kort sikt (Fraas og Wicken 2005).

På 1970-tallet startet bedriften produksjon av nye missilesystemer, utstyr for oljeutvinning på havet, gassturbiner, deler til jetmotorer, samt datasystemer for verkstedindustrien. Mye av den teknologiske utviklingen skjedde i nær kontakt med

teknisk-naturvitenskaplige forsknings- og utviklingsmiljøer som Forsvarets Forskningsinstitutt, SINTEF og NTH.

Kongsberg våpens omstrukturering til en rekke store høyteknologiske bedrifter

På 80-tallet gikk Kongsberg Våpen inn i en alvorlig økonomisk krise. Bedriften hadde svært dårlige resultater, og viljen hos de statlige eierne til å skyte inn friske midler var begrenset. Løsningen ble å splitte opp den store statsbedriften. Staten beholdt kontroll over forsvarsaktiviteten, mens den svært omfattende sivile produksjonen ble solgt til private aktører. Ut av KV's gamle divisjoner fikk en nye store bedrifter som Kongsberg Gruppen, Kongsberg Subsea, Kongsberg Automotive, Dresser-Rand og Volvo Aero Norge. Produktspekteret er høyteknologiske produkter til forsvar, romfart, flymotorer, skipsfart, oljeutvinning og biler.

Omstruktureringen av Kongsberg Våpen i en rekke store og mellomstore industribedrifter har vært vellykket. I dag arbeider ca. 4000 mennesker i kunnskapsintensive bedrifter i Kongsberg.

De fleste bedriftene har også virksomhet andre steder i verden, og sysselsetter omtrent like mange ansatte utenfor Kongsberg. En viktig forklaring på Kongsbergsbedriftenes suksess er nettopp forekomsten av flere høyteknologiske bedrifter som fagfolkene kan flytte mellom. Hvis en bedrift har gått dårlig, har det vært arbeid å få i bedrifter som har gått bedre. For bedrifter i oppgang har en slik stor og velutdannet lokal arbeidsstokk betydd tilgang på dedikert arbeidskraft fra bedrifter i nedgang. De ansattes ansettelsestrygghet ligger ikke i den enkelte bedrift som i Kongsberg Våpens dager, men i et variert høyteknologisk bedriftsmiljø. Høyt utdannet arbeidskraft har turt å satse på Kongsberg.

Utdanningsnivå og lokale utdanningsinstitusjoner

Kongsberg er blant de byene i Norge som har det høyeste utdanningsnivået, noe som skyldes et stort antall ingeniører og sivilingeniører. Mens sivilingeniørene fikk opplæring i Trondheim og evt. i utlandet, ble det i Kongsberg utviklet egne utdanningsinstitusjoner for å dekke behovet i det lokale næringsliv. Ved århundreskiftet ble det opprettet en børsemakerskole. Tinius Olsens tekniske skole ble opprettet på 1950-tallet fordi Kongsberg Våpen fikk behov for personale med kunnskap innen servo- og reguleringsteknikk. Ut av Tinius Olsens skole sprang Kongsberg ingeniørhøgskole i 1977. Denne ble i 1994 innlemmet i Høgskolen i Buskerud som på et nytt høgskolesenter på Kongsberg i dag tilbyr bachelorutdanning innen informasjonsteknologi, elektro, maskin og optometri, økonomi-administrasjon og statsvitenskap.

Fra stedsprofilering i nasjonalidretten til jazz

Kongsbergnavnet var i første halvdel av 1900-tallet nært knyttet til norsk hoppспорт. I en tjue-årsperiode fra 1928 til 1948 tok Kongsberghoppere 16 medaljer i verdensmesterskap og olympiske leker – herav åtte gullmedaljer. Den mest kjente hopperen var Birger Ruud, men det mest spesielle var allikevel bredden. I en årrekke hadde byen et tyve-talls skihoppere som alle kunne hevde seg i verdenseliten.

Skiidretten spilte en vesentlig rolle i utviklingen av den nasjonale identiteten i den nye norske nasjonen etter løsrivelsen fra Sverige i 1905. Etter at vinteridrettene ble internasjonalisert gjennom verdensmesterskap og olympiske leker fra 1920-tallet, spilte skisporten en nøkkelrolle i å forsvare nasjonens ære og utvikle det nasjonale selvbildet. Skisporten var viktigere enn andre idretter fordi den ble regnet "som vår idrett" (Goksøy 1995). Det kom selvsagt gode langrennsløpere og skihoppere fra andre steder også, men ikke i samme antall som fra Kongsberg. Spørsmålet er om det i det hele tatt i nyere norsk

historie finnes idrettsutøvere som til de grader har kastet glans over sitt hjemsted, slik som hopperne fra Kongsberg gjorde i tiden før og rett etter andre verdenskrig.

Kongsberg er ikke lenger noe kraftsentrum innen norsk skisport. Dessuten har andre idretter, og særlig fotball, fått en langt viktigere rolle for utviklingen av en lokal og nasjonal identitet. Knapt noen norsk by av en viss størrelse har over så lang tid hatt et så dårlig fotballag som Kongsberg. Et lag i basketballigaen blir ikke helt det samme.

I de senere ti-år har derfor ikke idretten profilert Kongsberg utad i noen utpreget grad. Det har derimot Kongsberg jazzfestival gjort siden dens oppstart i 1965. Tusener av jazzelskere fra hele landet har besøkt byen hvert år. De har ikke bare opplevd musikken og festivalstemningen. De har også opplevd byens fysiske kvaliteter. Og de har møtt de mange frivillige medarbeidere som på sin måte profilerer stedets indre kvaliteter – entusiasme og evne til å skape noe i fellesskap. Kongsberg som sted får på denne måten profilert seg over et ressurssterkt publikum, noe som har stor betydning for stedets omdømme.

I dag har de fleste byer en musikkfestival som de bevisst bruker for å profilere stedet. Få kan måle seg med Kongsberg jazzfestival når det gjelder programmets kvalitet, omfang, antall festivaldeltakere og mediaomtale. Her befinner Kongsberg seg i den nasjonale ligaen.

En historie som er godt tatt vare på

Et særpreg ved Kongsberg er at både bergverkshistorien og skihistorien er tatt godt vare på gjennom Norsk Bergverksmuseum som også inneholder Kongsberg skimuseum. Sølvverksskogene er et av Europas best bevarte gruveområder fra 16-1700-tallet, og er Norges største fredningsområde med ca. 1500 minner, herunder en rekke gruver, bygninger, tekniske anretninger, dammer og vannsystemer. Gruvetoget 2300 meter inn i fjellet til Kongens gruve har i årtier vært en av landets største turistattraksjoner. Det er grunn til å anta at folks bilde av Kongsberg i betydelig grad er knyttet til byens historie – slik den er formidlet gjennom muséene og gruvene.

I tillegg har byen fortsatt en rekke historiske bygninger som er godt bevart, og et intimt og hyggelig sentrum. Kongsberg næringspark som huser de fleste industribedriftene ligger ute av syne for tilreisende. Byen skjemmes i liten grad av falleferdige industribygg eller nyetablerte stålbygg, og heller ikke av slitte og falleferdige boliger langs trafikkårene. Overfor gjennomreisende presenterer byen seg på en mer positiv måte enn de fleste andre av byene i Buskerud og Østfold.

4 Hønefoss

Knapt noen norsk by har en slik ramme som småbyen Hønefoss (ca. 14000 innb.). Hønefoss ligger i enden av Tyrifjorden. Innsjøen med sitt store vannspeil ligger som et smykke omkranset av Krokskogen og Nordmarka i øst, Drammensmarka i syd, Holleia og Norefjell i vest og fjella i Vassfaret og Vikerfjell mot nord. Mesteparten av dette store området bestående av noe kulturlandskap, mye skog og med høyfjellet i bakgrunnen, kan en beskue enten fra Kongens utsikt/Kleivstua eller fra E-16 på østsiden av Tyrifjorden, tilhører Ringerike kommune. Hønefoss er kommunens senter.

Hønefoss ligger i et område som allerede hadde vært befolket i flere tusen år. På et lite høydedrag et par kilometer nordvest for Hønefoss sentrum ligger Veien kulturminnepark, Hringariki. Her er det funnet graver, gjenstander og spor av bosetninger fra perioden fra ca. 900 f. Kr. til vikingtida ca. 1000 år e. Kr. Våren 2005 åpnet en rekonstruksjon av et jernalderhus på hele 47 meters lengde og åtte meters bredde. Det er mye som tyder på at Veien var et senter for varebytte i eldre jernalder. Her møttes ferdselsårene fra Hallingdal, Valdres, Hadeland og Lierdalen (med adgang til havet). Veien var neppe noe bylignende samfunn, men et sentralt sted for varebytte.

Som flere av byene i østlandsområder ble tettstedet og senere byen Hønefoss bygget på tømmer og vannkraft. Stedet vokste fram der hvor de to store elvene Begna og Randselva møtes i Storelva, og hvor de mektige vannmasser kaster seg utfor en 22 meter høy foss – Hønefossen. I forordet til Hønefossboka som utkom ved feiringen av byens 150-års jubileum i 2002, gir historikeren Per Kveseth følgende karakteristikk av byen:

Hva er en bys sjel? Svært mange ting, vil de fleste si. Det er ingen tvil om at en kystby har sin sjel i vær og vind, båt og fiske og alt som har med havet å gjøre. Byens livsgrunnlag.

I alle de hundreår tettstedet ved Hønefossen har eksistert, er tømmerstokken nøkkelen til å forstå opprinnelsen til dette samfunnet. Skogen, elvene og fossen – råstoffet, transporten og kraften.

Store endringer i næringsstruktur – men med kjernen i behold

Allerede på 1400-tallet ble det etablert møller ved Hønefossen. Et lite tettsted vokste fram. På 1600-tallet ble de første sagbrukene etablert og i en periode på slutten av dette århundret var 18 sager i drift. I første halvdel av 1800-tallet ble de fleste lagt ned grunnet vanskelige konkurranseforhold og økonomiske kriser i Europa. Da Hønefoss fikk kjøpstadsstatus i 1852 var det kun et par sager igjen. Tettstedet hadde ikke mer enn ca. 800 innbyggere. Begrunnelsen for å gi stedet kjøpstadsrettigheter var ikke stedets størrelse, men dens strategiske plasseringen i et folkerikt distrikt som dekket Ringerike selv, Valdres, Hadeland og til dels Hallingdal. Det var behov for et sted for handel fra de omliggende bygder og daler, og et sted hvor bøndenes produksjon kunne omsettes.

På 1860-tallet ble det i Norge utviklet en metode for å produsere tremasse gjennom sliping av trevirke. Etter at Hønefoss i 1868 ble knyttet nærmere til Drammen gjennom etableringen av Randsfjordbanen, ble det svært aktuelt å anlegge tresliperier ved fossefall i elvene på Ringerike. I perioden 1873 til 1889 ble det etablert ni tresliperier på Ringerike, de fleste i nabokommunen Norderhov, men i kort avstand til den lille og geografisk inneklemt bykommunen Hønefoss. Industrien var kommet til Ringerike. Fra 1900 og framover ble det anlagt kraftverk ved de fleste fossefallene, og ved siden av tresliperiene vokste papirfabrikkene fram. Det største av dem var Follum tresliperi, cellulose og papirfabrikk. I storhetstiden på 1960-70-tallet hadde treforedlingsbedriftene i kommunen rundt 2000 ansatte. Utover på 1900-tallet dukket annen industri også opp som vognfabrikk, jernindustri, cementstøperi og næringsmiddelindustri.

Som midtpunkt for et relativt folkerikt oppland, har Hønefoss utviklet seg til et sentrum for både handel og privat og offentlig tjenesteyting. Et særpreg ved stedet er også at viktige statlige institusjoner har vært anlagt i eller ved byen. På slutten av 1800-tallet opprettet hæren to militærleire nær Hønefoss. Hvalsmoen ble hovedbase for ingeniørvåpenet. Helgelandsmoen utviklet seg til å bli base for hærens våpentekniske regiment med egen befalsskole i tillegg. Forsvaret sysselsatte helt fram til for et par år siden et halvt tusen mann ved Hønefoss. I tillegg kom trolig flere hundre som var underleverandører og leverte tjenester til forsvaret.

Byens vokste gradvis fra ca. 2000 innbyggere i 1900 til noe over 4000 i 1960. Men da hadde den bymessige bebyggelsen for lengst vokst inn i nabokommunen Norderhov slik at Hønefoss tettsted hadde 9000 innbyggere.

I løpet av de siste 25 år er det etablert flere store statlige virksomheter på eller ved Hønefoss. Norges geografiske oppmåling, som senere fikk navnet Statens kartverk, ble i 1980 lagt til Ringerike. Virksomheten hadde da ca. 230 ansatte. Antall ansatte er i dag økt til ca. 300. I 1985 ble lærerhøgskolen for handel og kontorlag lagt til Hønefoss. I dag er skolen en del av Høyskolen i Buskerud og tilbyr skolen studier i utdanningsledelse, allmenlærerutdanning, bedriftsøkonomi, jus og informasjonsteknologi. Avdelingen i Hønefoss med sine 1100 studenter og ca. 70 ansatte er større enn både høgskolens avdeling i Kongsberg og Drammen som har ca. 800 studenter hver. Det siste tilskudd av store offentlige arbeidsplasser med liten tilknytning til lokale behov og lokal etterspørsel, er Ringerike fengsel på Tyristrand. Fengslet ble opprettet på slutten av 1990-tallet og har i dag ca. 160 arbeidsplasser.

Ringerike fikk på denne måten betydelige vekstimpulser gjennom etablering av statlige institusjoner. Tettstedsveksten i Hønefoss fortsatte til ca. 14000 (2004). I 2004 la forsvaret ned sin virksomhet på Hvalsmoen og Helgelandsmoen. 500 arbeidsplasser forsvant. I tillegg kommer et hundretalls ansatte i virksomheter som var avhengig av forsvaret. Dette til tross – den registrerte arbeidsledigheten på Ringerike har ikke økt vesentlig på grunn av dette. Pr. juli 2005 er den på 2,9 prosent – noe som er lavest av de fire byene/kommunene i Buskerud og klart lavere enn landsgjennomsnittet².

Selv om treforedlingsindustrien har rasjonalisert sin virksomhet betraktelig på Ringerike, og antallet arbeidsplasser i offentlig og privat tjenesteyting, og varehandelen, har økt, spiller treforedling fortsatt en sentral rolle Ringerike. Antallet sysselsatte er rundt tusen personer, hvorav ca. halvparten på Norske Skog Follum. Slik sett skiller Hønefoss/Ringerike seg betydelig fra Drammen hvor den viktigste industrivirksomheten nærmest forsvant i løpet av to ti-år mellom 1970 og 1990. Norske Skog fikk sommeren

² Til sammenligning hadde Drammen 4,3 %, Kongsberg 3,3% og Ø. Eiker 3,4% registrert arbeidsledige. For Norge som helhet var tallet 3,7%.

2005 mye oppmerksomhet rundt en evt. nedleggelse av Union i Skien med 350 arbeidsplasser. En slik nedleggelse kan få avgjørende positiv betydning for opprettholdelsen av arbeidsplassene på Hønefoss. Det er liten tvil om at Follum har en langt større betydning for den lokale sysselsetting enn tilfellet er for Union i Skien.

En stor industriarbeiderbefolkning har også satt sitt preg på det politiske liv på Ringerike. Etter etableringen av storkommunen i 1964 styrte Arbeiderpartiet med reint flertall ut 1991. Etter det har Arbeiderpartiet beholdt ordføreren med SV og Senterpartiet som medspillere. Ved kommunevalget i 2003 hadde de tre partiene 51,4 prosent av stemmene. Den røde dominansen er ikke så stor som tidligere.

Et kommunikasjonsmessig knutepunkt i en kommunikasjonsmessig bakevje

Hønefoss ligger sentralt plassert på østlandsområdet. Randsfjordbanen som sto ferdig i 1868 koblet byen til Drammen og havna, og dermed også til Oslo. Ved anleggelse av Bergensbanen i 1909 ble knutepunktfunksjonen styrket. Etter hvert fikk kjøreveien over Solihøgda, og gode veiforbindelser til både Hadeland, Hallingdal og Valdres stor betydning for stedet. På den annen side har kjøretiden til Oslo holdt seg uforholdsmessig lang. Togene går i sløyfe enten via Roa til Oslo, eller via Drammen til Oslo, og er ikke egnet som transportmiddel til hovedstadsområdets store arbeidsmarked. Hønefoss ligger kun 60 veikilometer fra hovedstaden. Reistiden med ekspressbuss er allikevel 1 time og 15 minutter. Med privatbil er den lenger på grunn av køproblemene mellom Sandvika og Oslo. Dette til tross pendler et par tusen personer fra Ringerike til Oslo. En Ringeriksbane direkte til Oslo vil kunne bringe reistiden ned til 30-40 minutter, og derved gjøre Ringerike og Hønefoss til en enda mer attraktivt sted å bosette seg. Ringeriksbanen er fortsatt i det blå.

Liten by i en stor kommune

I 1964 ble Hønefoss, Tyristrand, Norderhov, Ådal og Hole kommuner slått sammen til en storkommune – Ringerike kommune. Etter en folkeavstemning i 1977 trakk Hole seg ut av storkommunen. I dag har Ringerike kommune 28000 innbyggere, og er en av landets største bykommuner i areal med sine 1550 kvadratkilometer – noe som tilsvarer 2/3 av hele Vestfold fylke. Kommunen er derfor ikke bare en bykommune, men også en av landets største skogbrukskommuner og samtidig den største jordbrukskommunen i Buskerud. Fram til den siste runden av nye byetableringer fra ca. år 2000 da de fleste norske tettsteder har fått bystatus, var Hønefoss den eneste norske byen hvor bynavnet ikke falt sammen med kommunenavnet³. Kun halvparten av kommunens innbyggere bor i Hønefoss tettsted. Dette skille mellom bynavn og kommunenavn har trolig en betydning for innbyggernes identitet – om den knyttes til byen eller kommunen, evt, hva som knyttes til byen og hva som knyttes til kommunen. Det samme kan også gjelde for byens image utad. Et ubesvart spørsmål er hvilke forhold som knyttes til kommunenavnet og hva som knyttes til bynavnet. En liten observasjon er at fotballen i kommunen i stor grad er knyttet til byen gjennom 1. divisjonslaget Hønefoss ballklubb. Mer arealkrevende idretter som sykling, ski- og orientering, er knyttet til Ringerike-navnet. Hadde det ikke vært for fotballaget hadde Hønefoss-navnet knapt vært nevnt i de nasjonale media med unntak av bilkøene i påsken.

En rimelig hypotese er at de fleste nettopp forbinder Ringerike med Tyrifjorden og det åpne kulturlandskapsområdet som er omgitt av sagnomsuste turområder som Krokskogen, Ringkollen/Nordmarka, Holleia, Vikerefjell og Vassfaret. Dette bør i stor grad gi grunnlag for et positivt bilde. Det er ikke sikkert at de som velger å reise gjennom

³ Horten er et unntak. Kommunenavnet var fra 1988 og fram til 2002 Borre, men ble så endret til Horten.

småbyen med sin noe rotete arkitektur med en salig blanding av kasseaktige forretningsbygg i mur og fin trehusbebyggelse liggende side om side, får det samme positive visuelle bildet. På årets siste dag i 2004 kommenterer lederskribenten i Ringerikes Blad et nytt foreslått forretningsbygg med følgende kommentar:

Vi er skeptiske til alle tendenser til voldtekt mot byens sjel og identitet. Det ville være å ødelegge de verdiene som kan gjøre Hønefoss attraktiv og interessant i fremtiden. Samtidig er vi også litt fornærmet på byens vegne, for vi tror ikke at utbyggeren og arkitekten hadde våget å komme med et slikt forslag på et sted der hensynet til godt bymiljø og lokal identitet står sterkere.

Temaet synes hvertfall å være satt på den lokale dagsorden.

Referanser

www.hringariki.no/info/Veien/hringariki.htm

Brænden, Ola (1948): *Norderhov kommune 1837-1937-1945. Det kommunale sjølstyret.* Norderhov kommune

Carlsson, Yngve og Bjørge, Tore (1999): *Vold, rasisme og ungdomsgjenger.* Oslo: Tano

Carlsson, Yngve og Jensen, Sissel (2003): *Sykkelbok for Buskerud.* Oslo: SLF

Goksøy, Matti (1995). *Vi gir alt for Norge. Om nasjonal reisning og kulturell tilhørighet.* Norges Idrettsforbund rapportserie nr. 13.

Ropeid, Andreas (1965). *Hønefoss. Bind II. Håndverk og industri 1800-1900.* Ringerike kommune

Kveset, Per m.fl. (2002). *Hønefossboka. Livet i og rundt Hønefoss med hovedvekt på 1900-tallet.* Hønefoss: Notabene Reklame og design

Sellæg, Jo. (1997): *Fra tømmer til høyteknologi.* Drammen næringslivsforening 1847-1997.

Del 2 – Trekk ved historien til bykommunene i Østfold

Av Knut Onsager

5 Østfoldbyene – historikk og utviklingstrekk

5.1 Generelt

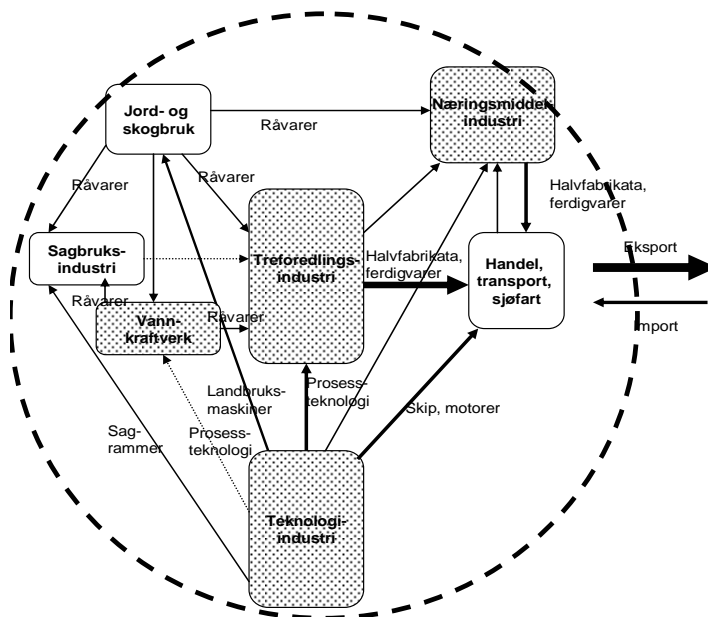
Østfoldbyene er utviklet på steder som allerede i middelalder og førindustriell tid var lade- og kjøpstader, samt markedsplasser. Det var oftest ved elveløpene, fossene og munningene, at stedene vokste fram med basis i enkle produksjonskollektiver (møller, sagbruk), handels-virksomhet og sjøfart. Stedene var ikke bare knutepunkter for produksjon, varebytte og kontakt mellom by og land, men også mellom Østfold og utlandet. Mange impulser kom via kontakt og innflyttere fra Nordsjølandene.

Byutviklingen skjøt imidlertid særlig fart under industrialiseringen og påfølgende industrivekst (1880-1940). Tidlig og sterk industrialisering i ressursbaserte næringer (sagbruk, vannkraft, trefordeling) stimulerte her til en bred industrialisering også innenfor leverandørindustrier (verksteder, skipsverft) og forbruksvareindustrier (næringsmiddel, teko, verksted).⁴ Industriutviklingen økte innflyttingen særlig fra de norske og svenske grenseregionene, og folketallet økte sterkt i byene. Utviklingen styrket byene og svekket landdistriktenes økonomiske og politiske makt og betydning i fylket.

Etterkrigstiden var først preget av fortsatt industri- og byvekst, men etter hvert som industrien ble mer internasjonalt konkurranseutsatt kom stagnasjon og nedgang. Det som over lang tid hadde vært ”suksess”-byer med langvarig vekst i sysselsetting og levekår, ble under ”avindustrialiseringen” i økende grad ”problem”-byer med høy arbeidsledighet og sosiale problemer.

⁴ Østfoldbyene ble til flersidige industribyer i kontrast til de mange norske ensidige industristeder (Hansen 1997), selv om flere av østfoldbyene lenge ble dominert av ett eller få storbedrifter.

Figur 5.1 Industrielt miljø som vokste fram i Østfoldområdet mellom 1870-1970

Utviklingen de siste 30 årene har vært preget av en overgang fra industri- til servicesamfunn. Gradvis har industrinedgangen og stagnasjon i byenes folketall blitt avløst av en sterk servicevekst, økende innflytting og markant vekst i byregionenes folketall igjen. Denne folketallsveksten har også blitt påvirket av byregionenes økende attraktivitet som bosteder og en økende bosettingsmotivert innflytting særlig fra Osloregionen.

5.2 Halden⁵ - fra industriby til høyteknologiby i grenseland

Generelt

Halden by (27.100 innb. 2003) og Haldensregionen (29.000) er av de middelstore byene i Østfold. Halden utviklet seg til et handels- og trelastsenter i førindustriell tid, mens utviklingen til en småby først skjedde under industrialisering (1870-1910) som ga en sterk innflytting og befolkningsvekst.

Dagens folketall ligger ikke mye over nivået rundt 1910 (25.000), som gjør utviklingen i forrige århundret til den svakeste av alle byene i fylket. En periode med svak folketallsvekst i etterkrigsårene fulgte en nedgangsperiode fra 1970- til 1990-tallet. Det skyldtes redusert fødselsoverskudd og innflytting, som igjen kan knyttes til industrikrise og stor arbeidsledighet. Først mot slutten av 1990-tallet stiger folke-tallet markert igjen som følge av økt innflytting. På grunn av Haldens befolkningsstruktur forblir fødselsoverskudd tilnærmet lik null.

⁵Kilder: Frank Kiel Jacobsen (1978), Ivar Bjørndal (1998), Jarem (1984).

Det økonomiske grunnlaget for den tidlige tettstedsutviklingen var opprinnelig knyttet til rollen som lade- og kjøpstad, samt sagbruks-senter (1500-1870). Halden lå ved utløpet av Tista som brakte den "grønne gull" fra grenseland til sagbrukene ved fossen, og rett nedfor en god havn som kunne bringe trelasten ut i verden. Selve byutviklingen skjøt fart med etableringen av de store tekstil-, sagbruks- og treforedlingsfabrikkene som kom utover på 1800-tallet. I nyere tid har byens utvikling blitt sterkere påvirket av framveksten av tjenesteyting herunder høyteknologiske næringer.

Gammelt sagbruks-, handels- og sjøfartssenter

Halden med Nedre Tistedalen har vært et sagbrukssentrum siden vannsagen ble kjent i Norge på 1500-tallet (Bjørndal 1998). Sagbruk skapte den økonomiske grunnlaget for ladestedet som vokste fram ved munningen av Tista, og som fikk en stor trelasthandel. Etter at Halden fikk byprivilegier (1665) vokste sagbruk, trelastomsetning, handel og sjøfart sterkt helt fram mot siste del av 1800-tallet. Over tredive sagbruk opererte her basert på tømmer fra norske og svenske skoger. Som følge av trelasthandelen utviklet Halden seg på denne tiden også til en av de store sjøfartsbyene i landet.

Foruten trelasthandelen hadde Halden vokst som handelsenter for et stort svensk-norsk oppland. Svenskehandelen ga fra gammelt av stor omsetning og ble en stor inntektskilde for byen⁶. Folk fra Bohuslen, Dalsland og Värmland var til dels avhengige av Halden når det gjaldt kjøp og salg, fordi disse områdene hadde en mye lettere forbindelse til Halden enn noen svensk by. Etter hvert som de nye kommunika-sjoner kom endret en del av dette seg ved at byens gamle oppland ble beskåret. Nye kommunikasjonslinjer (kanaler og jernbane) og mellomriksloven (1897) bidro til at svenskehandelen gikk kraftig tilbake som inntektskilde for Halden.

Tidlig industrialisering - landets nest største industriby i 1885

Allerede i 1885 var Halden blitt landets nest størst industriby - etter Oslo (Bjørndal 1998), og det var særlig sagbruks- og tekoindustrien som bidro til dette. Landets første tekoindustribedrift⁷ ble etablert i Halden (1813). Senere utviklet denne seg til landets største teko-fabrikk, samtidig som Halden fikk en rekke tekobedrifter for øvrig som ga byen oppnavnet "den norske skotøyhovedstaden". Det var imidlertid sagbruk og etter hvert treforedling som var de største industribransjene i Halden.

Da sagbruksprivilegiene ble opphevet (1860) gikk sagbrukseierne ved Tisteelva sammen og dannet *Saugbruksforeningen* (1869)⁸ som senere bygde byens hjørnesteinsbedrift gjennom over 100 år. Alle de gamle sagbrukene i Tista ble revet og i steden bygde man landets største enkeltsagbruk med både høvleri- og snekkerifabrikk på slutten av 1800-tallet. Foreningen gjorde store skogoppkjøp på begge sider av riksgrensen for å sikre råvaretilgang. Samtidig ble ett av landets første eksportretta tremassesliperi etablert i Halden (Søndre Skåningsfoss Træsliberi etabl. 1867) av en lokal kapitalist (Chr. Anker). Fordelen var at man kunne utnytte mindre virke, som ikke egnert seg til skurlast. Like etter investerte også Saugbruksforeningen i tresliperi (1889), og senere cellulosefabrikk (1908). Dermed økte verdien av foreningens skoger. Cellulosefabrikkens etablering representerte samtidig begynnelsen på slutten for 350 års sagbruksdrift i Haldenvasdraget. Foruten omtalte næringer utviklet det deg i Halden også noe jern-, sten- og

⁶Halden var kjøpstad for et stort oppland (deler av Sarpsborg- og Indre Østfoldregionene). I tillegg kom samhandel med Sverige, svenske bønder solgte landbruksvarer og kjøpte forbruksvarer i Halden (Bjørndal 1998).

⁷Mads Wiels Bomuldsfabrikk (etabl. 1813) i Tistedalen var landets første tekstilindustri (Parmer 1981: 10-11), og etablert før tekoindustrien vokste fram i Oslo.

⁸Allerede på 1500-tallet samarbeidet lokale sagbrukseiere, og på 1700-tallet etablerte de Societetsbruget og senere Fællesbruget. På 1800-tallet ble dette til Saugbrukscorporationen og deretter Saugbruksforeningen, som ble stiftet som aksjeselskap (1869) av 11 sagbrukseiere med 30 sagbruk i Tista.

næringsmiddelindustrier. Mye av arbeidskraften kom fra Sverige, særlig til tekoindustrien (kvinner), jernindustrien (menn) og stenindustrien (menn) (Bjørndalen 1998).

I Halden var skogen, sagbrukene og skipene på hendene til ganske få, og det utviklet seg en ”plankeadel” med store formuer. Sammen med svenskehandelen bidro det til at det ble akkumulert betydelig kapital i Halden. Kapitalen tok to veier. En del ble skutt inn i ny lokal industri, dvs. i første rekke teko- og treforedlingsindustri. En annen del ble investert i skipsparter, som førte til en sterk spredning av tonnasje og lite investeringer i den nye dampskips-næringen. Dette gjorde at mye av sjøfartsmiljøet i byen forsvant⁹ med seilskutene, og den samtidige nedgangen i trelast- og svenskehandel.

Industrikriser og omstilling ved hjørnesteinsbedriften

Fram mot 1950- og 60-tallet var treforedlings- og tekoindustriene de to store bransjene i Halden. Treforedling dominerte med hjørnesteinen Saugbruksforeningen (3000 årsverk/1960), mens tekoindustrien også var stor (1500-2000 årsverk/1960) men sterkere fragmentert på et trettitalls små- og mellomstore bedrifter.

Ved inngangen til 1960-tallet økte den internasjonale konkurranse-eksponeringen og begge bransjene stod foran store utfordringer. Saugbruksforeningens anlegg var akterutseilt i en bransje preget av stadig større enheter, høyere produktivitet og foredlingsgrader. Derfor ble ny stor papirfabrikk bygd med krav til store energimengder. Dette var noe av bakgrunnen for at ledelsen ved fabrikkens sammen med ordføreren drev aktiv lobbyvirksomhet ovenfor sentrale myndigheter og -aktører for å få plassert den planlagte prøvereaktoren til IFA- Institutt for atomenergi (etabl. 1958) til Halden. Den ville gi billig dampenergi som kunne være verdifullt for Saugbruksforeningens videre vekst og lønnsomhet. Reaktoren ble besluttet lagt til Halden, og den startet leveransene av dampenergi straks den nye papirfabrikken til Saugbruk stod ferdig (1963). Institutt for Energiteknikk-Halden (IFE) har siden gitt opphav til en rekke knoppskytninger innenfor IKT-feltet, og IFE er fortsatt i dag en stor FoU-virksomhet i Halden (250 årsverk).

Saugbruksforeningen har siden vært igjen flere omstillinger i perioden 1960-2000, som sammen med kontinuerlige effektiviseringer har gitt en kraftig bemanningsreduksjon (3000 til 750 årsverk)¹⁰. Den største omstillingen skjedde i 1990-93 da celluloseproduksjonen ble nedlagt og verdens største magasinpapirfabrikk ble bygd. Omstillingen kom som svar på skjerpede statlige miljøkrav og det globale markedets konkurransekrav. Lokalt i Halden førte dette til nedbemanning og profesjonalisering, men også renere produksjon, elv og fjord.

Samtidig med den første omstillingen ved Saugbruk var ”Haldenskrise” under oppseiling gjennom omfattende konkurser i tekoindustrien. Økt importkonkurranse og en innoverskuende småbedriftskultur hadde skapt økende problemer for tekobransjen i byen. Halden var en ubetydelig brikke i det handelspolitiske spillet, og som tekohovedstad og grensenær lokalisering fikk man tidlig føle på kroppen EFTA-medaljens bakside. I løpet av få år ble hele tekobransjen utradert. Som en av de første store industrikrisene som rammet et helt lokalsamfunn i etterkrigstidens Norge, skapte dette stor oppmerksomhet også utenfor byen (Bjørndalen 1998).

⁹ I 1875 var det 133 skip og 1200 sjøfolk (Jacobsen 1978). De lokale rederne fulgte imidlertid ikke overgangen til dampskip, og byen ble raskt akteruseilt som sjøfartsby (Bjørndal 1998).

¹⁰ Gjennom samarbeid mellom klubber og fagforeninger, skoleverk, LO og myndigheter, både lokalt og sentralt, ble det etablert et stortilt *toårig omstillingsprogram* for å omskolere cellulosearbeidere til papirarbeidere. Det bidro til at man i nyfabrikken ikke hadde driftsproblemer de første årene, og man unngikk oppsigelser (all nedbemanning skjedde via naturlig avgang). Senere kom imidlertid oppsigelser av 50 etter økte lønnsomhetskrav fra eierne i Norske Skog.

Framvekst av nye høyteknologinæringer

Utviklingen på 1990-tallet har vært preget både omstillinger og sysselsettingsreduksjoner i industrien, og mange nyetableringer og sysselsettingsvekst innenfor offentlig og privat service, og særlig innenfor IKT-sektoren.

Foruten lokaliseringen av IFA/IFE's store høyteknologiske FoU-miljø i byen, har man gjennom knoppskytinger og attraktivitet klart å trekke til seg flere høyteknologiske industribedrifter, foruten lærerhøgskolen (1963) og distriktshøgskolen (1977) med spesialavdeling innen IKT. Senere ble Stiftelsen Østfoldforskning etablert (1988) med en spesialavdeling innen IKT. Med dette, og gjennom påfølgende knoppskytinger og tiltrekning på entreprenører utenfra, har det gradvis utviklet seg et stort høyteknologisk miljø i Halden. Dette miljøet sysselsetter i dag langt flere enn den tidligere hjørnesteinsbedriften Saugbruksforeningen.

Aktivt utviklingspolitisk miljø

Haldens utvikling er egentlig en lang historie om mange store omstillinger og tilpasninger til radikale endringer i ytre påvirkninger og rammevilkår. Til tross for et lite befolkningsgrunnlag og spesiell beliggenhet har man hatt evne til å reise seg etter kriser, og påvirke byens egen utvikling og attraksjonskraft. Dette har både medvirket til, og styrket, lokale samarbeidsholdninger og lokalpatriotisme, foruten en utadrettet holdning til impulser og drahjelp utenfra.

I nyere tid har Haldenkrise og Saugbruksforeningens omstillinger bidratt til et aktivt og langvarig utviklingspolitisk engasjement i regi av lokale myndigheter, organisasjoner og næringsliv, herunder tidlig etablering av formelle samarbeidsinstitusjoner for lokal utvikling mellom offentlige og private aktører. Dette ble også tidlig knyttet opp til aktive akkvisisjons- og "lobby-"virksomhet ovenfor statlige og regionale myndigheter, eksterne bedrifter og investorer¹¹ (bl.a. i Oslo-området som var aktuelle for utflytting og nyetablering) og institusjoner (eks. NTNU). Sentrale aktører i kommunens administrasjon og forvaltning, bedrifter og organisasjoner, har på ulike måter spilt roller som utviklingsaktører og samfunnsentreprenører i Halden. Dette har også gitt synlige resultater blant annet med utvikling av et høyteknologisk miljø.

Halden i dag - "IT- og miljø"-byen !?

Halden har i dag en allsidig næringsstruktur der tjenesteyting sysselsetter de fleste med industrien mer en på landsbasis. Halden er i dag næringsmessig spesialisert innenfor treforedling, verkstedsindustri og IKT-sektoren¹².

De mest typiske egenskapene ved Haldens utviklingshistorie og ressurser i dag kan vi da knytte til følgende elementer:

- "Småby-preg" m.h.t. størrelse og kvaliteter
- Blandingsmiljø av papirindustri og høyteknologinæringer, høyskole og stort FoU-miljø (IFE).
- Blanding av lønnsarbeider- og selvstendighetskulturer.

¹¹Som følge av høy ledighet og aktiv interessehevding ovenfor sentrale myndigheter fikk Halden også tilgang til DU-ordninger til tross for at kommunen lå utenfor det distriktpolitiske virkeområdet. Dette bidro til flere industrietableringer i Halden (bl.a. utflytta Oslobedrifter og utlandske filialer).

¹² De fem største enkeltsektorene målt i antall årsverk er både service- og industrinæringer: kommunal tjenesteyting (2500 årsverk), varehandel (1300 årsverk), forretningsmessig tjenesteyting (1100 årsverk), verkstedsindustri (1000 årsverk) og treforedlingsindustri (800 årsverk). Halden er idag *spesialisert innenfor*: verkstedsindustri (1000 årsverk), og treforedlingsindustri (800 årsverk), og IKT-sektoren.

- Sterk lokalidentitet (og tradisjoner for ekstern interessehevding, men samtidig stor åpenhet for eksterne impulser/samarbeid)
- Lokal utviklingsevne (samarbeidskultur og nyskaping)
- Attraksjonskraft kapital og folk (IT-miljø, småbykvaliteter)
- Unike ressurser for steds- og næringsutvikling : Gammel trehusbebyggelse/bykjerne og nasjonalt festningsanlegg.

De senere årene har Halden profilet og markedsført seg som "IT- og miljøbyen". Dette er forankret til byens betydelige IT-miljø og som en småby med betydelige miljøkvaliteter som bosted, servicesenter og natur- og opplevelsesområde, og potensialer i forhold til turisme.

5.3 Fredrikstad¹³ - fra industriby til helse-, kultur- og kreativ by

Generelt

Fredrikstad by (68.100 innb.) og Fredrikstadregionen (72.000 innb.) er landets sjette største by og eneste "storbyen" i Østfold. Fredrikstad er en gammel by fra førindustriell tid, selv om byveksten for alvor tok til under industrialisering og befolkningsveksten mellom 1850-1950. I perioden 1970-90 var det stagnasjon i folketallet pga fallende fødselsoverskudd og innflytting (bl.a. pga industrinedgang og økt ledighet). Fra tidlig på 1990-tallet har dette snudd og folketallet vokst markant på grunn av økt innflytting. Fødselsoverskuddet har tatt seg litt opp men er fortsatt tilnærmet null, og den naturlige tilveksten alene gir bortimot nullvekst i årene framover.

Gammel festnings-, sagbruks- og handelsby

Fredrikstad by ble grunnlagt i 1567 av kong Fredrik II etter at det eldgamle Sarpsborg by (etabl.1016) var brent av svenskene. Kongen flyttet byen til Glommas utløp og grunnla Gamlebyen som festningsby, som i dag er Nord-Europas best bevarte festningsby¹⁴ (Eliassen 1978). Beliggenheten ved Glommas utløp ble viktig for byens utvikling. Glomma bar det "grønne gull" fra Østerdalens skogsbygder fram til sagbrukene og skipene, som seilte ut i verden. Glomma var også forsvarslinjen i århundrer og bestemte hvor forsvarsverkene skulle legges. Videre la Glomma opp stor mengder leire som ressursgrunnlag for tegleverkene. Elva var ellers viktig for de gode kaiplassene og isfrie havn (Apenes 1978).

Plankebyen utvikles – men en allsidig industrialisering – og landets nest største industriby i 1900

Da sagbruksprivilegiene ble opphevet av Stortinget (1860) og damp-sager tilgjengelig på markedet åpnet det seg nye store muligheter for sagbruksdrift uavhengig av fossefallene. Det utløste en investerings-boom i dampsagbruk i Fredrikstad, og plankebyen utviklet seg med en sterkt økende innflytting og folketallsvekst. I denne perioden utviklet det seg også mye annen industri i byen knyttet til skipsverft, nærings-middel, kjemisk og teglverk/stenindustri¹⁵. Den største bedriften var Fredrikstad Mekaniske Verksted

¹³Hovedkilder til kap.10.1.1: Sven G.Eliassen (1978), Stein Ove Grønsund (1978), Georg Apenes (1978)

¹⁴Den ble bygget for å verne konge og innbyggere mot innpåsiltne naboer og bestod av Kongsten Fort, Gamlebyen innenfor vollgraver og bymurer, Isegran som forpost der elva deler seg i to, og fortene Huth og Akerøya lenger ute.

¹⁵ Store bedrifter som ble etablert i disse bransjene mellom 1910-1950 var DeNoFa, Lilleborg, Kronos Titan, Unger Fabrikker, Borgar Margarinfabrikk, Stabburet, Brynhilds m.fl..

(etabl.1870) som allerede var blitt landets største skipsverft i 1900, og Fredrikstad landets nest største industrisenter (Grønsund 1978).

Industrinedgang og -omstilling -

I perioden 1970-90 ble Fredrikstad preget av store endringer i industrien med nedlegginger og omstillinger som ga redusert sysselsetting og økt ledighet.

Den største enkeltbransjen i mye av forrige århundre var skipsbygging. Fra sitt høydepunkt midt på 1970-tallet fulgte en nedtrappingsperiode som kulminerte med at Fredrikstad Mekaniske Verksted (FMV) ble nedlagt i 1988, og bransjen var med dette utradert. Sammen med en generell nedgang i industrien, førte dette til rekordstor arbeidsledig i Fredrikstad tidlig på 1990-tallet.

Til tross for store omstillinger i industrien for øvrig i denne perioden, opprettholdt Fredrikstad en stor verksteds- og næringsmiddelindustri, som fortsatt har et høyere sysselsettingsnivå en bransjen på landsbasis.

Sterk vekst i nye servicebransjer : produsenttjenester og kreative næringer

Utviklingen de siste 10-15 årene har vært preget en sterk vekst i sysselsettingen av Fredrikstad, og relativt sett klart sterkere enn for de andre byene i Østfold. Bak ligger en sterk vekst i privat og offentlig tjenesteyting, men også mindre nedgang i industrisektoren enn mange av de øvrige østfoldbyene.

Det som har sikret økt sysselsetting er vekst i private og offentlig tjenesteyting. Den største enkeltsektor er i dag privat tjenesteyting, som også har stått for hoveddelen av veksten. En hovedgruppe er her knyttet til KIFT¹⁶ og kreative næringer (teknisk konsulent, IKT, medier, kunst, reklame/design), og en annen hovedgruppe til mer standardiserte produsent- og husholdstjenester (rengjøring, arbeidsformidling, varehandel, hotell/restaurant).

Fredrikstad har hatt en sterkere vekst innenfor flere av disse næringene enn andre østfoldbyer noe som både kan tilskrives byens størrelse og allsidige m.h.t. næringsmiljøet, men også attraksjons- og tiltrekningskraft som investeringsområde og bosted.

Lokal utviklingspolitikk – fra ad-hoc til strategisk ?

Fredrikstad kommune har ikke tradisjoner for å drive et aktivt, langsiktig og profesjonelt arbeid for nærings-, steds- og region-utvikling. Lenge var den lokale utviklingspolitikken veldig ad-hoc-preget. I løpet av de siste 10-15 årene har imidlertid Fredrikstad kommune blitt en mer aktiv utviklingsaktør ift. by-og nærings-utvikling. Arbeidet er blitt mer formalisert, og i noen grad mer strategisk og profesjonalisert gjennom samarbeidsselskapet Fredrikstad Utvikling. Dermed har deler av utviklingsarbeidet blitt klarere skilt fra offentlig forvaltning samtidig som næringslivet er bedre representert og ansvarliggjort.

Samtidig har man i Fredrikstad de senere årene etablert en rekke utviklings- og innovasjonsprosjekter basert på et tettere samarbeid mellom næringsliv, kunnskaps- og utviklingsorganisasjoner. Selv om erfaringene mht resultater fra disse er blandet, er det et uttrykk for at man i økende grad har forsøkt å styrke samarbeidsklima og samspillet mellom bedrifter, og mellom næringsliv og offentlig myndigheter, mellom bedrifter,

¹⁶KIFT=Kunnskapsintensiv forretningsmessig tjenesteyting.

kunnskapsmiljøer og kultur, utifra noen felles mål om å styrke byens utvikling ift jobbskaping og bokkvalitet.

Fredrikstad i dag – ”Medie- og kulturbyen” !?

Fredrikstad har en allsidig næringsstruktur i dag med en stor bredde av industri- og servicenæringer. Servicenæringene er størst, men industrisektoren større en på landsbasis¹⁷. Fredrikstad er allsidig spesialisert innenfor verksteds- og næringsmiddelindustri, foruten innen kreative næringer (media, kunst, teknisk konsulent/design). I store industribransjer som næringsmiddel, teknologi og kjemisk, har Fredrikstad styrket sin relative posisjon i forhold til landet de siste 10-15 årene.

De mest typiske egenskapene ved Fredrikstads utviklingshistorie og ressurser i dag kan vi da knytte til følgende elementer:

- ”Storby”- egenskaper/preg m.h.t. størrelse og kvaliteter
- Allsidig næringsmiljø : gamle/nye næringer, et sterkt industrimiljø/ framvekst av nye kreative næringer.
- Enkelte samfunnsentreprenører i privat næringsliv
- Kommunen i skiftende roller som ”ad hoc”- og ”strategisk” utviklingsaktør og samarbeidspartner for nærings- og byutvikling.
- Markant lokalsamfunns/byidentitet
- Unike ressurser for steds- og næringsutvikling; Værste (FMV), gamlebyen og festningen.

Fredrikstad har gode utviklingsmuligheter innenfor flere nærings- og kulturområder, har fortrinn med sitt allsidig nærings- og kompetansemiljø, attraktive bosteds- og bykvaliteter og ellers unike historiske infrastrukturer for utvikling som er åpnet etter at forsvaret trakk seg ut av Gamlebyen og Kværner fra FMV. Disse ressursene har i økende grad blitt erkjent og tatt i mer aktiv bruk i det lokale og regionale utviklingsarbeidet de senere årene.

5.4 Sarpsborg¹⁸ – fra tradisjonell til modernisert industriby

Generelt

Sarpsborg by (47.100 innb.) er fylkets nest største by, og senterkommune i Sarpsborgregionen (56.000).

Folketallet økte kraftig under industrialisering og industrivekst mellom 1880-1940. Deretter avtar veksten fram til 1970-tallet og folketallet stagnerer til slutten på 1990-tallet. Dette skyldes både redusert naturlig tilvekst og innflytting, som igjen blant annet kan tilskrives store industriomstillinger og redusert industri-sysselsetting. De siste årene har regionen igjen fått folketallsvekst, som følge av markant økende innflytting. De demografiske strukturen preges imidlertid fortsatt av en større andel eldre befolkning enn gjennomsnittet i landet, og en naturlige tilvekst nær null.

¹⁷ De fem største enkeltsektorene er Kommunal tjenesteyting (6200 årsverk), Varehandel (4400 årsverk), Statlig tjenesteyting (4000 årsverk), Forretningsmessig tjenesteyting (3200 årsverk), Bygg og anlegg (2200 årsverk).

¹⁸Hovedkilder: (Eliassen 1978) (Nilsen 1994).Frank Kiel Jacobsen (1978), Ivar Bjørndal (1998), Jarem m.fl.(1984). Bergh & Lange 1989, Hultgren & Lund 1996.

Eldste by - og gammelt sagbrukssenter

Sarpsborg¹⁹ er Østfolds eldste og landets tredje eldste by (etter Nidaros og Tønsberg) grunnlagt av Olav den Hellige i 1016, som landets første garnisonby (Nilsen 1994). Sarpsborg er også den kommunen med flest helleristninger i landet. Fram til slutten på 1500-tallet var Sarpsborg den eneste kjøpstaden i Østfold, og byen var i stadig konkurranse med ladestedene (Eliassen 1978). Da Sarpsborg ble brent og herjet av svenskene (1567) besluttet dansk kongen Fredrik II å flytte byen til Glommas utløp – slik oppsto Fredrikstad, som overtok Sarpsborgs gamle privilegier og rettigheter. Det var først i 1839 at Sarpsborg fikk bystatus igjen.

Til tross for dette utviklet Sarpsborg seg til et sagbrukssenter på 1600- og 1700-tallet. Det lå en tjuetalls store sagbruk med landets største skurkapasiteten ved Sarpfossen, og like ved også Skandinavias største sagbruk Sanne og Solli Brug (Eliassen 1978). Mesteparten av skurlasten ble solgt til kontinentet, og særlig England. Selv om mye av dette ble fraktet på skip, som brakte forbruksvarer fra utlandet tilbake, så ble Sarpsborg aldri noen stor skipsfartsby. Mye ble skipet ut fra Fredrikstad, selv om det i siste halvdel 1800-tallet også vokste fram et lite maritimt miljø i Sarpsborg med en del rederier og verftsindustri.

Storindustrialisering og radikale omstruktureringer av lokalsamfunnet

Sarpsborg ble gjenstand for en radikal industrialisering basert på oppbygging og framvekst av store fabrikklegg (1880-1940), hvorav mange arbeiderne til fabrikkene opprinnelig ble rekruttert fra de norsk-svenske grensebygdene²⁰.

Det utviklet seg tidlig *et stort treforedlingsmiljø* av flere store pionerbedrifter. Den første kjemiske industribedriften i landet utnyttet sagbrukenes flis- og skuravfall (1860), og ble til landets første treforedlingsbedrift (Hafslund Chemiske Træmassefabrikk etabl. 1874). På den andre siden av Sarpfossen kom Borregaard as (etablert i 1889²¹) som var landets første sulfittcellulosefabrikk, som utviklet seg til landets største industriarbeidsplass²². Bedriften ekspanderte videre nasjonalt og internasjonalt nådde 11000 årsverk på 1960-tallet - hvorav 4000 i Sarpsborg.

Den andre delen av treforedlingsmiljøet var (fiberbaserte) emballasjebedrifter, som utviklet seg i kjøvannet av den lokale pionerbedriften *Sarpsborg Emballagefabrikk* (etabl. 1914 - i dag nøkkelenhet i Peterson Emballasje). Her startet industriell produksjonen av bølgepappemballasje i Norge, og fabrikken vokste raskt og gjennom avskallinger og knoppskytinger ga den opphav til et titalls andre emballasjebedrifter i området²³. Sarpsborg Emballagefabrikk ble fusjonert med Moss Cellulosefabrikk til landets største emballasjeforetak fra 1960-tallet. Siden har ekspansjonen fortsatt nasjonalt og globalt. Gjennom foretaksvekst, utskillinger og knoppskytinger la Sarpsborg Emballagefabrikk grunnlaget for at Sarpsborg på 1970-80 tallet til landets største trefiberbaserte emballasjemiljø.

Det vokste også tidlig fram *kraftselskaper og annen industri* i Sarpsborg. Aksjeselskapet Hafslund stod bak utbyggingen av den første *kraftstasjon* ved Sarpfossen (1896), og like

¹⁹Sarpsborg kommer av fossenavnet *Sarpr* ("den som svelger") og "borg".

²⁰Fabrikkledelser ble oftere rekruttert i Sarpsborg/Oslo.

²¹Etablert av det engelske Kellner-Partington Pulp & Paper Company for å forsyne papirfabrikkene i England med halvfabrikata – kjøpt opp av norske kapital- og skogeierinteresser i 1917, og omdøpt til Borregaard etter herregården på stedet.

²²Allerede rundt 1890 sysselsatte fabrikken i Sarpsborg 800 mann, og produserte 1/3-del all norsk cellulose. I 1910 var den blitt til landets største industriarbeidsplass med over 2000 ansatte.

²³Fabrikk ga direkte og indirekte opphav til emballasje- og teknologi-bedriftene: Rikter Svendsen (etabl. 1922), Glomma Papp (etabl. 1931), Guru Papp (etabl. 1949), Polycoat (etabl. 1958), Peterson Norsekk (etabl. 1969), Peterson Kartong (etabl. 1975), Engelsrud Emballasje (etabl. 1982) Peterson Pach Tech (etabl. 1985), Peterson Display (etabl. 1986).

etter en stor karbidfabrikken som utnyttet elkraften. Selskapet ekspanderte i den nye elkraftsektoren, og overtok kraftstasjoner og utbyggingsrettigheter oppover Glomma²⁴. Hafslund ble en hoved-leverandør av kraft til industrien i fylket, og privatforbrukere i Østfold og Akershus. Utover dette vokste det også fram en betydelig verksteds- og næringsmiddel-industri i Sarpsborg, som ble stimulert av nye markeder knyttet til treforedlingsindustriens framvekst, voksende byer og økende forbrukerbefolkning.

Generelt ble industriutviklingen i Sarpsborg sterkt dominert av storbedrifter²⁵. Dette bidro til et næringsmiljø som til i dag har vært dominert av lønnsarbeiderkulturen, mens selvstendighets- og karrierelivsformer har stått langt svakere helt til det siste.

Store industriomstillinger – og ”nye” industriarbeidere

Utviklingen i perioden 1970-1990 har vært preget av stagnerende og etter hvert noe fallende industrisysselsetting i kjølvannet av bedriftsomstillinger og enkelte nedlegginger. Den største industribedriften Borregaard hadde til 1960-tallet over 4000 årsverk i i Sarpsborg (pluss 7000 årsverk utenfor). Gjennom omstillinger, utvalg og spesialisering i flere runder på 1980- og 90-tallet står man i dag igjen med 1200 årsverk (2003) i Sarpsborg – som er hovedsete for Borregaard som globalt kjemisk selskap i dag. Omstillingene har ikke bare resultert i redusert industrisysselsetting, men også i sammenstillingen er endret fra dominans av ufaglærte papirarbeidere til faglærte og høyere utdannede funksjonærer.

Innenfor emballasjeindustri var det faktisk sysselsettingsvekst helt til utpå 1990-tallet. Siden har rasjonaliseringer ført til litt nedgang, men ikke noe ras. Utover dette har enkelte mellomstore industribedrifter blitt nedlagt (eks. ABB, Norsk Finpapir) mens mye av den øvrige industrien opprettholdes riktignok med gradvis redusert sysselsetting.

Svak utvikling av nye vekstnæringer

På 1990-tallet hadde man svakere vekst i sysselsettingen i Sarpsborg enn Østfold fylket og landet. Det skyldes svak jobbvekst både i offentlig og privat sektor i byen. En svak utvikling i privat sektor skyldes fortsatt reduksjon av sysselsettingen i en stor industrisektor i omstilling, samtidig som vekstkraften i privat service var svakere enn i landet. Det skyldes både svak vekstkraft i den nye nasjonale vekstbransjen, forretningsmessig tjenesteyting, og samtidig sterk nedgangen i bank/forsikring. Svak vekstkraft i forretningsmessig tjenesteyting kan tilskrives byens sterke industri- og lønnsarbeiderkulturer, som binder ressurser og skaper holdninger som i liten grad stimulerer til selvstendig næringsdrift og utvikling av de nye kunnskapsintensive servicenæringene. Den svakere veksten i offentlig sektor har bl.a. å gjøre med svak folketallsvekst og effektivisering i helsesektoren (inkl. nedbygging av lokalsykehuset/sentralisering til Fredrikstad)²⁶.

Lokal utviklingsarbeid

Sarpsborg har ikke hatt tradisjoner for å drive lokalt utviklingsarbeid i form av langsiktig nærings-, steds- og regionutvikling. Historisk har velferdsproduksjonen dominert kommunens aktiviteter, plan-funksjonen har vært liten og utviklingsfunksjonen fraværende. Det er derfor ikke etablert noe eget utviklingsapparat i kommunen, og heller

²⁴ Bl.a. Kykkelsrud kraftstasjon etabl. 1903, Vamma Fossekompagni etabl. 1912, bygd ut 1927.

²⁵ De innebar en radikal restrukturering av Sarpsborg som samfunn. Fra å være preget av brukssamfunnets sesongdrift, uorganiserte arbeidere, lokale paternalistiske eiere, kom det nå store kapitalintensive fabrikker, helårs sysselsetting, profittoorienterte ledere og eiere, og etter hvert sterkt økende fagorganisering.

²⁶ I 1989 utløste dette den første generalstreiken og største demonstrasjonen i byens historie.

ikke formelle samarbeidsinstitusjoner²⁷ med næringsliv og sivilsamfunn. Årsakene til dette er flere.

Næringshistoriske og -strukturelle forhold har virket lite stimulerende for aktiv utviklingspolitikk lokalt. Et næringsmiljø dominert av store industriforetak der nasjonale og internasjonale forhold definerer mye av utviklingen, og der man ikke har hatt noen store lokale kriser med rask nedlegging av hjørnesteinsbedrifter/store nøkkelbedrifter (slik man har hatt i andre østfoldbyer) har gitt få grunner for lokal mobilisering. I tillegg kommer mangel på regionalpolitiske virke-midler (som har gitt liten makt og legitimitet for lokalt utviklings-arbeid) og ”innestengte byers utviklingsproblem”. Sistnevnte innebar at kommunen fram til utpå 1990-tallet bare bestod av dagens bysentrum, og her var ikke ledig areal til bolig- og næringsutvikling. Man hadde rett og slett ikke planmyndighet for å utvikle byen utover trange bygrenser. Dette kombinert med svak kommuneøkonomi og en ledelse som så begrenset verdi i å drive et aktivt lokalt utviklings-arbeid, bidro til å forsterke ”passiviteten” i Sarpsborg. Det har imidlertid lenge vært en tett uformell kontakt og dialog mellom kommune og storbedrifter ift. til tekniske/reguleringsmessige forhold. Det er først de aller siste årene at man fra kommune, nærings- og høyskolemiljøet har tatt et mer aktivt grep for by- og nærings-utvikling i Sarpsborg.

Sarpsborg i dag -

Sarpsborg er en industriby med en relativt allsidig industribransje-struktur selv om prosessindustrien er klart størst. Industrisektoren sysselsetter andelsmessig klart flere enn i andre østfoldbyer²⁸ og på landbasis. Det er imidlertid flest sysselsatt innen servicesektoren, og størst er her varehandel og offentlig tjenesteyting (helse/sosial og administrasjon/forvaltning). Det er en klar underrepresentasjon av produsenttjenester og nye ”veksnæringer” innen forretningsmessig tjenesteyting. Sarpsborg er næringsmessig spesialisert innenfor industribransjene emballasje, kjemisk og næringsmiddel.

Sentrale egenskaper ved Sarpsborgs utviklingshistorie og historiske ressurser kan i dag knyttes til følgende forhold:

- Industrisamfunn, store bedrifter og lønnsarbeiderkulturer
- Svak kommunalt utviklingsengasjement/politikk – i endring ?
- Lokalsamfunns/byidentitet
- Unike ressurser for steds- og næringsutvikling : Gammelt vikinge- og kongesenter, den opprinnelige byen Øst for Folden, industri-historien.

5.5 Askim og Mysen²⁹ – fra industri- og stasjonsbyer til handelsbyer og pendlingsamfunn

Generelt

Askim (13600 innb.) og Mysen (9.900 innb.) er byer og nabokommuner i regionen Indre Østfold (40.000 innb.).

²⁷Mye ble tidligere ordnet via uformelle møter og kontakter mellom kommuneledelsen (ordfører/rådmann), ledelsen i de stor industri-bedriftene og organisasjonene.

²⁸ De største enkeltsektorene målt i årsverk er: Kommunal tjenesteyting (5000 årsverk), Varehandel (3300 årsverk), Bygg/anlegg (2300 årsverk), Treforedling/kjemisk industri (2400 årsverk), Næringsmiddelindustri (1100 årsverk).

²⁹Hovedkilder: Frank Kiel Jacobsen (1978), Wåler (1978), Ivar Bjørndal (1998), Jarem m.fl.(1984) og Middelthoen (1992).

Folketall økte kraftig under vannkraftutbyggingen i Glomma og industrialiseringen i Askim (1890-1940), hvor en stor andel av arbeidskraften var innflyttere fra Sverige. Siden har folketalveksten vært beskjeden, med en stagnasjonsperiode (1950-70) etterfulgt av en svak vekstperiode (1970-90). De siste 10 årene har man hatt en markert folketalvekst igjen bl.a. som følge av økt innflytting fra Oslo. Askim og Mysen påvirkes av nasjonale mobilitetssvinginger, den nasjonale sentraliseringen mot Østlandet, og integrasjonen med Oslo. En økende andel av befolkningen pendler til Oslo, samtidig som en økende andel av innflytterne er utflyttere fra Oslo.

Utviklingen av Askim og Mysen som tettsteder og byer har historisk vært sterkt påvirket av kommunikasjonsutbygging og industrialiseringen i ressursbaserte næringer (sagbruk, vannkraftverk, næringsmiddelindustri), samt tiltrekningskraft på andre industrier (mineralsk, gummi, verksted) og servicenæringer.

Gamle landbruksområder og markeder

Askim og Mysen ligger i et gammelt bosettingsområde, som før industrialisering og byutvikling var dominert av et landbruk med selvstendige bønder³⁰ ofte i kombinasjon med skogsdrift og tømmerfløting. Allerede i middelalderen utviklet seg handelsmarkeder her, hvor det største var på Mysen (Volden 1980), og hvor det ble omsatt jordbruksvarer, brennvin og luksusvarer fra begge sider av riksgrensen.

Utvikling som stasjons- og industribyer

Utviklingen av Askim og Mysen til tettsteder og byer var knyttet til *jernbaneutbygging, vannkraftutbygging og industrialisering*.

Jernbaneutbyggingen fikk stor betydning for utviklingen av Askim og Mysen som tettsteder og byer. I gammel tid var Glomma og Tista viktige transportårer mellom Indre og Ytre Østfold. Med jernbanen og åpningen av Østre linje (1882) mellom Sarpsborg og Ski ble kommunikasjon kraftig forbedret mot sørfylket og ikke minst Oslo. Dette la grunnlaget for utviklingen av stasjonsbyene Askim, Mysen og Rakkestad (samt tettstedene Spydeberg og Eidsberg). Rundt stasjonene ble det etter hvert etablert industri og service, som bidro til å utvikle Askim og Mysen til småbyer (Wåler 1978).

Askims vekst ble samtidig sterkt påvirket av sagbruksvirksomhet og store vannkraftprosjekter i Glomma (1890-1910), og etter hvert en allsidig industrialisering. Før dette var Askim et ubetydelig senter i Indre Østfold. Mysen hadde lenge vært et gammelt senter med markeds plass før jernbanen kom. Med jernbane og bedre veier fikk markedet stadig mindre betydning. Mysen vokste fram først og fremst som stasjonsby og servicesenter for de omkringliggende landbruksområdene.

Industrialiseringen var opprinnelig knyttet til sagbruksvirksomhet og vannkraftprosjekter, men etter hvert en mer allsidig industrialisering. Etablering av Glommens Træsliperi (etabl. 1886) var den første store fabrikken i området med sine 100 arbeidere. Samme eier stod bak utbyggingen av den store Kykkelsrud kraftstasjonen (1903) i Glomma, som ett av de første i Norge (Wåler 1978). Dette anlegget sysselsatte 1200 arbeidere, hvor en stor del kom fra Sverige. Mange slo seg ned i Askim, og ble med på nye store utbygginger i Solbergfoss og Vamma. Vannkraftutbyggingen bidro til en stor innflytting og befolkningsvekst i Askim (1900-20).

Askim utviklet seg til et industrielt senter i Indre Østfold. Gode kommunikasjoner og tilgang på rimelig elektrisk kraft la tidlig grunnlaget for en allsidig industrialisering (tre- og byggevarer, mekaniske verksteder, tekstiler, næringsmidler, gummivarer). Det utviklet

³⁰I kontrast til Ytre Østfold med et landbruk dominert av adel, konge og kirke.

seg flere storfabrikker som fikk stor betydning for byens utvikling. Den største var gummivarefabrikken *Viking* (etabl.1920³¹), som startet med 400 ansatte men nådde 2100 ansatte på 1950-tallet (sko, bildekk). Det ble etter hvert vanskeligere å rekruttere nok arbeidskraft i området (pga. størrelse, arbeidsmiljø, lønnsforhold, økt konkurranse), så på 1960-tallet begynte man aktiv fjernrekruttering i distriktene og i utlandet (Jugoslavia, Vietnam m.m.). Etter hvert ble skotøyproduksjonen flyttet til Asia, og bildekkproduksjonen kjøpt opp av utenlandsk konkurrent og nedlagt tidlig på 1990-tallet. Dette utløste et stort omstillings- og utviklingsarbeid i byen. I Askim er det imidlertid fortsatt en storfabrikk igjen, og det er *Glava* (etabl.1935 – isolasjonsvarer), som fortsatt spiller en viktig rolle for Askim som industriby. Forøvrig har det vokst fram en betydelig næringsmiddel- og verkstedsindustri i Askim og Mysen³², hvorav enkelte store bedrifter selv om det fleste er små og mellomstore.

Industrinedgang og nedlegging av hjørnesteinsbedrift

Utviklingen har de siste tiårene vært preget av store nærings-omstillinger i Askim og Mysen. Foruten store industrinedlegginger og -omstillinger som har gitt redusert industrisysselsetting, har det vært en sterk vekst innenfor offentlig og privat tjenesteyting.

Industrinedgangen i Askim var sterk mellom 1970-1990 (rel.større enn på landsbasis, men litt mindre enn i fylket), og særlig mellom 1985-92 da flere storbedrifter ble nedlagt (Norlett, Viking Askim, Stabburet). Nedleggingene bidro imidlertid til en bred lokal mobilisering for næringsutvikling i kommune, organisasjoner og næringsliv. Det resulterte bl.a. i etablering av Indre Østfold bedriftssenter (landets første ”innovasjonssenter”) og Østfold Næringspark, som har bidratt til å øke nyetableringene og nyskapingsevnen i byen.

Ny vekst i omsorgs- og prodsenttjenester samt industri

De siste 10-15 årene har Askim og Mysen samlet hatt en gunstig sysselsettingsvekst (på nivå med fylket og landsbasis). Den største andelen er kommet i offentlig sektor (kommunal tjenesteyting). I privat sektor har man hatt sterk vekst i forretningsmessig tjenesteyting, men en myere svakere utvikling i varehandel, post/tele, hotell/restaurant. En sterk vekst i forretningsmessig tjenesteyting skyldes en kombinasjon av god tilrettelegging og serviceinstusjoner, og en gunstig beliggenhet ift Oslo-og Østfold-markedet. En svak utvikling i øvrige privat tjenesteyting skyldes bl.a. funksjonstapping og handelslekkasjer til Osloregionen og Sverige.

På 1990-tallet fikk man også noe industrivekst igjen i Askim og Mysen (nedgang på landsbasis), som indikerer at det er muligheter for visse typer industribransjer. Veksten har den senere tid kommet i grafisk, verksted og næringsmidler. I sistnevnte har det vært en bemerkelsesverdig sterk vekst, som skyldes byenes gunstig beliggenhet ift produksjon og logistikk (råvaretilgang, transport inn/utland, markedsnærhet), og tilgang på næringsarealer.

Lokal utviklingspolitikk

På 1970-og tidlig 1980-tallet hadde man i liten grad institusjonalisert lokalt utviklingsarbeid i Askim og Mysen. I Askim drev man på en usystematisk, ad-hoc-preget og uprofesjonell basis. Dette endret seg gradvis med industrinedleggingene på 1980-tallet, da man så behovet for å utvikle en mer robust og allsidig næringsstruktur, og ønsket om å få

³¹Etablert av en tekogrossist som holdt til i Oslo (Peter M. Røwde, opprinnelig fra Sunnmøre), og basert på ide og teknologi fra det svenske Gislaved Galosher (produserte kalosjer), som han hadde samarbeidet med.

³²Eks. Norlett, Norild Apparatfabrikk, Askim Lysfabrikk, Askim Frukt og Bærpresseri, Askim Mølle, Askim Mineralvannsfabrikk, Carl Olaf Karlsons stenhuggeri.

til et mer aktivt og systematisk utviklingsarbeid meldte seg. Med nedleggningen av den lokale pionerbedriften Norlett (1985) spurte eieren om kommunen ville være med på å etablere et innovasjonssenter. Dermed oppstod samarbeidselskapet Indre Østfold Bedriftssenter (etabl 1985) som det første innovasjonssenteret i landet, og like etter ble også Østfold Næringspark etablert. Samarbeidet mellom næringsliv og kommune ble videreutviklet gjennom nedleggningen av Viking noen år senere. Nedleggningen bidro til lokal mobilisering og tettere utvilingssamarbeid, foruten økt tilgang til statlige og private utviklingsmidler i Askim.

De senere årene har det utviklingspolitiske engasjementet blitt styrket og mer strategisk både i Askim og Mysen. Dette har blitt stimulert av endringer i regionalpolitikken og en bedre tilgang til statlige og fylkeskommunale utviklingsmidler (via Østfold Byoffensiv, Østfold Bygdeoffensiven, Intereg.)

Askim og Mysen i dag

Askim og Mysen har i dag allsidige næringsstruktur av landbruks-, industri- og servicenæringer. Servicenæringene³³ er andelsmessige størst, men fortsatt relativt sett noe mindre enn i landet. Det er service-næringene som sysselsetter flest i Askim og Mysen, men byene er næringsmessig spesialiserte innenfor næringsmiddelindustri, mineralsk og grafisk industri.

Sentrale egenskaper ved Askim og Mysen sine utviklingshistorier og historiske ressurser kan derfor knyttes til følgende forhold:

- allsidige næringsmiljøer : landbruk, industri og service
- lønnsarbeiderkulturer (Askim) – selvstendighetskultur (Mysen)
- sentral beliggenhet (ift. logistikk inn/utland) og samtidig ”utkant” (i forhold til øk./pol. makt i Østfold og Osloregionen)
- noe svak ”byidentitet”
- samarbeidskultur – offentlig/privat
- aktører i privat næringsliv å spille på/som tar ”samfunnsansvar” ift. lokal utvikling
- fra rivalisering til samarbeid mellom Askim – Mysen ?

Enkelte av industribedriftene har også hatt eiere som har spilt en vist samfunnsansvar viktig rhar også hatt en viktig funksjon mht å utvikle Askim som næringsmiljø og lokalsamfunn (som enkelte andre i lokalt næringsliv også har gjort de siste tiårene).

5.6 Moss – fra industriby til teknologi- og kulturby – og/eller soveby for hovedstaden

Moss by (27.100 innb) er fylkets tredje største by, og senterkommune i Mossregionen (51.000).

Folketallet i Moss og Mossregionen vokste jevnt og trutt gjennom hele det forrige århundret, og har relativt sett hatt den sterkeste veksten av østfoldbyene. Veksten var konsentrert til Moss by som utviklet seg sterkt under industrialiseringen (1890-1930),

³³ De fem største enkeltsektorene er: Kommunal tjenesteyting (3100 årsverk), Varehandel (1895 årsverk), Annen privat tjenesteyting (940 årsverk), Bygg og anlegg (950 årsverk), Jordbruk (800 årsverk) .

men senere har veksten bredt seg ut til nabokommunene. Det siste tiåret har en sterk folketallvekst i nabokommunene vært knyttet til en økt bosettings-motivert innflytting fra Osloregionen. Regionen har fått økt attraktivitet som bosted og tiltrekker seg stadig flere folk som arbeider i Osloregionen.

Gammelt sagbruks- og møllesenter

Moss vokste fram som et tettsted ved munningen av Mosseelva hvor det var etablert kornmøller og saltkokerier allerede i middelalderen. Utover på 1500-tallet utvikles Moss ladested med mange sagbruk, trelasthandel, annen handel og sjøfart. Deretter etableres Moss Jernverk (1704) av kongen. Like etter får Moss status som kjøpstad og by (1720) – som var Norges 12. by (i Østfold hadde allerede Fredrikstad og Halden bystatus).

Moss var blitt et senter hvor man i jernverkets hovedbygningen (Konventionsgaarden) undertegnet det kjente Mossekonvensjonen (1814).

”Emballasjebyen” vokser fram - men en bred industrialisering

Den store industrialiseringen startet i Moss på slutten av 1800-tallet med etableringen av treforedlingsindustri, hermetikkfabrikker, tekoindustri og glassproduksjon.

I Moss utviklet det seg tidlig *et stort industrimiljø* av treforedling, skipsverft, verkstedsindustri og næringsmiddelindustri. Moss utviklet et stort og allsidig *emballasjemiljø* i kjølvannet av etableringene av Moss Cellulosefabrikk, Moss Glassverk og Østlandske Blikk-emballasjefabrikk. Disse utviklet seg til storbedrifter, som ga opphav til en rekke avskallinger og knoppskytinger, og landets største emballasjemiljø (og derav navnet ”emballasjebyen”). Hjørnesteins-bedriften *Moss Cellulosefabrikk* (etabl. 1883 i dag Peterson Linerboard³⁴) fikk stor betydning for byens utvikling. Dette var en lokaleid pionerbedrift etablert som verdens første sulfatcellulose-fabrikk³⁵ (Hafslund Chemiske Træmassefabrikk 1874, og Borregaard 1889 var sulfittfabrikker). Bedriften vokste og ble til hovedkontor og en sentral produksjonsenhet i landets største papir/pappbaserte emballasjekonsern (M. Peterson & Søn)³⁶, og ga opphav til flere knoppskytinger i Moss (Polycoat/1958, Norsekk/1969). Moss by ble også store innenfor glass/plast/blikk/metallemballasje. En tidlig stor bedrift var her Moss Glassverk/PLM (etabl. 1889), etablert av norsk bryggeriindustri og svensk glassindustri, og ga senere opphav til flere knoppskytinger (MG Plast/1988, Norsk Glassgjenvinning/1992, Fleximatic/1996). PLM-Moss Glassverk ble imidlertid nedlagt for å få år siden etter svensk oppkjøp. Østlandske Blikkemballasjefabrikk (etabl. 1917) var den tredje store emballasjefabrikken. Denne vokste også sterkt fram til 1980-tallet, men da kjøpt opp gradvis nedbygd for den ble nedlagt på 1990-tallet.

Det utviklet seg ikke bare en allsidig emballasjeindustri i Moss, men også en allsidig øvrig industrisektor særlig knyttet til skipsverft, mekaniske verksteder og næringsmidler. Skipsverftet ble nedlagt på 1980-tallet, mens verksteds- og næringsmiddelindustrien fortsatt er store bransjer i Moss.

Industrinedgang – og økt spesialisering mot teknologiindustri

Moss er av østfoldbyene som har hatt den sterkeste relative nedgangen i industrisyssettingen gjennom de siste 20 årene. Nedgangen har kommet gjennom store nedlegginger

³⁴M. Peterson & Søn er navnet til morselskapet og konsernet, og Peterson Linerboard er navnet på datterselskapet der tidligere Moss Cellulosefabrikk er en sentral produksjonsenhet.

³⁵Den lokale handels-/sagbrukskapitalist Peterson var drivkraften bak etableringen etter at han hadde kjøpt Moss Jernverk. Teknologikompetansen bygde på patenter av oppfinner og ingeniør F. Størmer - en sentral person i utviklingen av norsk treforedlingsindustri.

³⁶Fusjonerte på 1960-tallet med en annen pionerbedrift i Østfold; Sarpsborg Emballagefabrikk – i dag Peterson Emballasje.

innenfor verftsindustrien (Kværner) og emballasjeindustrien (PLM-Moss Glassverk), foruten store rasjonaliseringer innen prosessindustrien (Peterson). Selv under den siste oppgangskonjunkturen (1992-2002) mistet Moss industri arbeidsplasser (-712). Mens mye av industrien i Moss har vært i tilbakegang, her man imidlertid opprettholdt en stor teknologiindustri (metallvarer, konstruksjoner, maskiner, elektriske/elektronisk utstyr).

Sterk vekst i privat service -

Alle nye arbeidsplasser i Moss (1992-2002) er kommet innenfor tjenesteyting, som forretningsmessig tjenesteyting (857), offentlig sektor (812), varehandel (665) og bygg/anlegg (772). Relativt har veksten innenfor forretningsmessig tjenesteyting og varehandel vært klart høyere enn på landsbasis, mens den relative veksten i offentlig sektor har vært svakere enn på landsbasis.

Moss i dag - "kunst-, design- og kulturbyen" !?

Moss har i dag en allsidig næringsstruktur der tjenesteyting sysselsetter flest³⁷. Byen er i dag næringsmessig spesialisert innenfor treforedling, næringsmiddel og teknologiindustri.

Sentrale egenskaper ved Moss sin utviklingshistorie og historiske ressurser kan knyttes til:

- Allsidig næringsmiljø – industri og service.
- Lønnsarbeider- og selvstendighetskulturer/livsformer
- Aktiv lokalt næringsmiljø/kultur
- Økende attraktivitet som bosted.
- Unike ressurser: "Verket", "Konventionsgaarden"

Moss kommune har de siste årene satset strategisk på en by- og sentrumsutvikling som koples til en overordnet strategi for å utvikle Moss til en "kunst-, arkitektur- og design"-by.

5.7 Oppsummering – noen likheter og ulikheter

Østfoldbyene har mange *historiske fellestrekk* som :

- *Eldgamle sentra/byer* : sagbruks-, mølle-, handels-, lade-, kjøpstader. Noen av de første i landet med bystatus.
- *Industribyer – også i dag* (tidlig og sterkt industrialiserte byer, noen av de første og største industribyene, fortsatt større industrisysselsetting enn på landsbasis).
- *Omstillingsbyer* - preget av omstillingene fra industri- til servicesamfunn (fallende industrisysselsettingen – og økende servicesysselsetting m.m.)
- *Allsidige byer* (m.h.t. nærings- og sektorstrukturene) – her er ikke "ensidige industristeder" som Norge har mange av.
- *Lokalpatriotisme og åpenhet* (byene preges av en kombinasjon av lokalpatriotisme og åpenhet for ytre impulser/innflyttere).
- *Byer integrert i større regioner/områder* (stor privat sektor sterkt påvirket av nasjonale/internasjonale konjunkturer, og ellers økonomisk og sosial integrasjon mot Oslo og Sverige/EU).

³⁷ Varehandel 2535, kom. tjenester 2641, statlige tjen.1335, forret.tjen 1081.

- *Mer aktive utviklingsbyer de senere år – med utviklingsstrategier* rettet mot kultur, turisme, kreative næringer, høyteknologi.
- *Unike historier og kulturminner* ("vikingborger", "helleristing", "gamlebyer", "festningsverk", "kanaler", "industribygg/arealer" etc.)
- *Liten tilgang til statlige utviklingsmidler* (sentral beliggenhet mm)
- *Byer med "levetårnsproblemer"* (lavt rangert ift. levetårns-indikatorer, høy andel alderspensjoner, uføre, sykemeldte, sosiale probl.). Skyldes befolkningsstruktur og omstillingseffekter.

Disse fellestrekkene har imidlertid ulike utslag og egenskaper i de forskjellige byene. Byene er unike ved at de har ulike historier og *ulikheter* i form av:

- Forutsetninger og muligheter for egenbasert utvikling
- Bystørrelser (folketall/næringsmiljø)
- Spesialisering (næring/kunnskap)
- Omstillingsprosesser, utfordringer og strategier
- Utviklingspolitikk, evne og strategi
- Nyskapingsevne ('kreative byer')
- Attraktivitet/tiltrekningskraft som nærings- og bosteder
- Tilgang til statlig og privat kapital (til entreprenørskap, FoU, omstilling etc.)
- Ekstern påvirkning (Oslo/Sverige)

Referanser

- Apenes, G. (1978): Fredrikstad. I N.E. Øy (red.): Østfold. Bygd og by i Norge. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo.
- Bergh, T. og Lange, E. (1989): *Foredlet virke. Historien om Borregaard 1889-1989*. Ad Notam forlag, Oslo
- Bjørndal, I. (1998) *Fra vannkraft til datakraft. Trekk fra Haldens historie i hundre og tredivye år. 1868-1998*. Forum Bjørndal, Halden.
- Bolkesjø, Torjus (2003). *Entreprenørskap i Østfold*. TF-rapport 202.
- Christiansen, E. m.fl. (1993): *Stabburet på alle fat - slagordet som ble virkelighet*. Stabburet gjennom 50 år. Mastemyr.
- Eliassen, S.G. (1978): "Fra viking til industriarbeider." I N.E. Øy (red.): *Østfold. Bygd og by i Norge*. (s.145-183). Gyldendal Norsk Forlag
- Eliassen, S. G.(1997): *Herregårder i Østfold*, Rakkestad.
- Freden, J. (1982): *Cellulosearbeiderens Forening 1907-1982*. Jubileumsskrift. Halden.
- Glomma Pap og Papir (1981): *Glomma Papp gjennom 50 år*. Jubileumsskrift. Sarpsborg
- Greaaker Arbeiderforening (1981): *Greåker Arbeiderforening 1906-1981*. Jubileumsskrift
- Grønsund, S.O. (1978): "Næringslivet". I Øy, N.E. (red.): *Østfold. Bygd og by i Norge*. (s.207-230). Gyldendal Norsk Forlag.
- Hansen, J.C. (1997): *Industristedsutviklingen i Norge. Et historisk perspektiv*. SNF-arbeidsnotat nr.9/1997.
- Haug, K.(1980): "Driftsteknikk og maskiner". I *Landbruket i Østfold 1830-1980*. Østfold Landbruksselskap 150 år. Sarpsborg.
- Hultgreen, H. & Lund, H.(1996): *Finpapir i Sarpsborg 1886-1996*. 100-årsjubileumsskrift. Sarpsborg.
- Hygen, A.S. og L. Bengtsson (1999): *Helleristninger i grensebygd. Bohuslän og Østfold*. Warne Forlag. Göteborg.
- Indre Østfold Bedriftssenter (2002): *Sluttrapport fra prosjektet Østfold Bygdeoffensiv 1999-2002*.

- Jarem, K. m.fl.(1984): Saugbruksforeningen 125 år. Oslo/ Halden.
- Kaldal, I. (1989): *Papirarbeiderens historie. Norsk Papirarbeiderforbund 1913-1988*. Tiden Norsk Forlag.
- Karlsen, A. og B. Lindeløv (2000): Omstilling i næringsliv og regioner – eksemplene Østfold Industrioffensiv og Vekst i Grenland. NF-rapport nr 19.2000.
- Kiel Jacobsen, F. (1978): Halden. I Øy, N.E. (red.): *Østfold. Bygd og by i Norge*. (s.207-230). Gyldendal Norsk Forlag.
- Kjørheim, S. (1953): "Sagbruket ved Sanne og Solli". I *Østfold Historielags tidsskrift 1949-53*, s.426-431
- Middelthun, K. (1992): *Svidd gummi. Viking Askim 1920-1991*. Valdisholm, Rakkestad.
- Nilsen, R.K. (1994): *Historiske kraftlinjer. Glimt fra Hafslund Energi*. Valdisholm Forlag
- Onsager, K., T. Bolkesjø, A. Bugge Amundsen og O. Foss (2003): *Østfolds småbyregioner i omstilling. Mellom egenbasert, Osلودominert og transregional utvikling*. Nibr-rapport 2003:7.
- Onsager, K. og B. Sæther : Kunnskapsøkonomi og klynger. En studie av IKT- klynga i industribyen Halden. NIBR-rapport 2003:4.
- Onsager, K og F. Gundersen, S. Norman og O. Langeland (2005): *Næringsmiljø og utvikling i Fredrikstad. Søkelys på kultur og kreative næringer*. NIBR-notat 2005: 119.
- Onsager, K., og A. Ekeland, M. Fraas, F. Gundersen, Arne Isaksen, og Tom Johnstad (2005): *De norske teknologibyene – Omstilling og innovasjon i globale nettverk*. NIBR-rapport 2005: 11.
- Ottersen, B. (1992): *Cellulosen. Glimt fra cellulosefabrikken historie 1908-1991*. Halden.
- Opstad, L. (1978): "Herregårdenes fylke". I Øy, N.E. (red.): *Østfold. Bygd og by i Norge*. (s.351-365). Gyldendal Norsk Forlag.
- Opstad, L.: Østfold blir Østfold, Østfold Historielag 75 år 1926-2001, Fredrikstad 2001 (a).
- Parmer, T. (1981): "Mads Wiels Bomuldsfabrikk 1813-1835. Norges første moderne industribedrift". *Tidsskriftet Volund* 1981(s.7-76), Norsk Teknisk Museum.
- Roen, K. (1978): Sarpsborg. I Øy, N.E. (red.): *Østfold. Bygd og by i Norge*. (s.207-230). Gyldendal Norsk Forlag.
- Roer, O. (1980): "Skogbruket i Østfold". I *Landbruket i Østfold 1830-1980*. Jubileumsboken for Østfold Landbruksselskap. Sarpsborg
- Roset, I. (1989): *Fra kjøkkenkrok til storbedrift - Sarpsborg Papp AS 1914-1989*. 75-års jubileumsbok. Sarpsborg.

Roset, I. (1994): Sarpsborg 1945-1991. *Vekst – Velstand – Vansker*. Vardings Trykkeri Sarpsborg.

Sandem, A. (1962): "Papirfabrikken ved Nesting i Spydeberg". I *Østfoldarv* 1961-62 (s.58-61)

Østfold byoffensiv (2000): Årsrapport 1999.